

‘स्व’-रूपवर्धिनी ▶ जनमनातली

'Swa'-Roopwardhinee

List of Office Bearers & Members of the Executive Committee

Honourable Member

**Padmabhushan Dr. Smt. Banubai Coyaji
Shri. Avinash Wardekar**

Executive Committee

President	- Shri. Jaisimhbhai Mariwala
Executive President	- Shri. P.V. Shroff
Chairman	- Shri K. L. Patwardhan
Jt. Chairmans	- Smt. Kuntala Muzumdar Shri. V.N. Date
Treasurer	- Shri. S.S. Samal
Secretary	- Shri. R.P. Desai
Jt. Secretary	- Shri. Shirish R. Patwardhan

Members

Shri. Prataprao Pawar	Smt. Chandratai Dalaya
Shri. Walchand Sancheti	Smt. Pushpatai Nade
Shri. K.G. Shah	Prof. Smt. Ushaprabha Desai
Shri. K. G. Lavlekar	Shri. Nandkishor Sondur
Shri. Pukhraj Jain	Shri. Sanjay Tambat
Shri. Uday B. Gujar	Shri. Kanhaiyalal Baldota

Address for Correspondence

'Swa'-Roopwardhinee

Barne Road, Parge Chowk, F.P. 22/1, Mangalwar Peth,
Pune 411011, India

☎ Office - (020) 6121704, 6134310 Residence- (020) 5655835, 6055382

E-mail Address : swaroop@wminet.net

Website : <http://members.xoom.com/pashya>

Office Hours : Monday to Saturday - 11.30 a.m. to 5.30 p.m.

Article Published in Indian Express dated 19/04/2000.

MOULDING LIVES

From a storehouse in Mangalwar Peth to a heaven of hope
'Swa-Roopwardhinee is changing the lives of the underprivileged.

The five story building of 'Swa-Roop-wardhinee stands tall in sea of tin shanties in the congested Sadanandnagar, Zhopadpatti in Mangalwar Peth like a beacon of hope indeed, a likely metaphor for the role that 'Swa-Roopwardhinee plays in the lives of those in the area.

For K. L. Patwardhan, the initiative he spearheaded in 1980 has been a labour of love. "As the principal of a school where many of my students were from the slums. I had seen the kind of influences that shaped their lives. Our national wealth was in jeopardy, I felt compelled to do something about it." What he did was start a public charitable trust with the primary objective of bringing about the all-round-development of children in lower income groups through informal education. What started as a small gathering of students after school in a storehouse in Mangalwar Peth has today grown to accommodate about 400 children in its nine branches in the city.

" Besides extra tutorial instruction in English, Science, and Mathematics in the evening, the centre also helps children in all-round development by organising curricular activities, all at a nominal cost. They are at an age when their impressionable minds could easily take to bad influence. It's important to get their minds to turn to productive ways of spending their time." says Patwardhan.

What difference has the organisation made in their lives? Patwardhan points to one such boy who used to stay in a dingy room under the stairs in a congested area of the old city. Today, he is an engineer, who having built house for his mother, has now given up his job to devote all his time to the organisation.

Says Pushpa Nade, a member of the executive committee who has worked with the organisation for the past 12 years. " We go to various schools in the city, conduct an IQ test and select deserving but poor students to attend 'Swa'-Roopwardhinee while the primary objective of the organisation is to ensure the all round development of children from a lower income group, in a bid to approach social reforms in a holistic manner we are also involved in other supplementary work. Chief among them are the programmes specially meant for women says Nade. " Women are an important influence on the family, in fact they have the power to shape their children. However we came across many women from the lower strata of society whose education had been stopped either due to parental pressure to marry young or whose parents couldn't afford it. Some of them had been abandoned by their husbands and were living a miserable life at the mercy of their relatives. Initially, I would go to their houses to convince them that by learning some vocational training they would be

able to stand on their feet and face their problems better."

It was not easy. Facing stiff opposition from some of the houses that she visited, Nade nevertheless managed to convince women about the benefits of such training. Today they train women for tailoring, fashion designing and a balewadi instructor's course.

Among the other programmes that the organisation runs are one on an adult education, a family planning and counselling, aajole, a foster home for children of working parents- who may not be able to give their child attention

throughout the day. In order to allow the benefits to trickle down to the rural poor as well, 'Swa'-roopwardhinee has started a mobile science laboratory any grants from the government, one would think it to be a near impossible task. But Patwardhan avers that his problems is one of finding dedicated manpower, not money.

"We need more dedicated individuals willing to give their time to social service." he says, Meanwhile Patwardhan's humane vision continues to hold out hope.

Aishwarya Mavinkurve

‘सम्पूर्ण रूपवर्धिनी’

पांचजन्य या नवी दिल्ली येथील साप्ताहिकाने दिनांक १९ मार्च २००० च्या अंकात ‘स्वरूपवर्धिनीच्या कामासंबंधी ‘अच्छे काम’ या सदरात प्रसिध्द केलेले स्फूट -

‘शिक्षित होना व्यक्ति के अन्दर निहित परिपक्वता का प्रत्यक्षीकरण है’ - स्वामी विवेकानन्द के ये विचार ‘स्व’ के विकास और उसके बाद आत्म प्रत्यक्षीकरण की स्थिति को प्रतिध्वनित करते हैं। इसी विचार से प्रेरित होकर पुणे की स्वैच्छिक संस्था ‘स्वरूपवर्धिनी’ ने बच्चों में ‘स्व’ के विकास और भविष्य के नागरिक तैयार करने का बीड़ा उठाया है। ‘स्वरूपवर्धिनी’ का मुख्य लक्ष्य निर्धन और विपन्न परिवारों के बच्चों को शिक्षित करना है, जिससे उनके अन्दर पारिवारिक मूल्यों के प्रति उत्तरदायित्व की भावना और नैतिकता का विकास हो। संस्था द्वारा बच्चों के चयन में विशेष सतर्कता बरती जाती है। चयन के लिये बच्चों का मानसिक परीक्षण और साक्षात्कार लिया जाता है। इस समय लगभग ४०० बच्चे संस्था द्वारा संचालित विभिन्न केन्द्रों पर व्यक्तित्व विकास का प्रशिक्षण प्राप्त कर रहे हैं। बच्चों के सर्वांगीण विकास के मुख्य लक्ष्य के अतिरिक्त संस्था अन्य कार्यक्रमों- बाल विद्यालय ‘पाकोली, कुटीर उद्योगों में कार्यरत महिलाओं को

शिक्षण कार्यक्रम, प्रौढ़ शिक्षा, महिलाओं और बच्चों के लिए स्वास्थ्य केन्द्र परिवार नियोजन सलाह केन्द्र का संचालन भी किया जा रहा है। ग्रामीण क्षेत्रों में रहने वाले बच्चों के लिए एक सचल विज्ञान प्रयोगशाला भी है। यह प्रयोगशाला पुणे जिले के विभिन्न गांवों में छात्रों के प्रयोग के लिए उपलब्ध रहती है। उल्लेखनीय है की लगभग ७०० बच्चे इससे लाभान्वित हो रहे हैं। परिवार नियोजन एवं स्वास्थ्य केन्द्र भी कार्यरत है। इसके अतिरिक्त संस्थाद्वारा पशुपालन एवं कृषि संबंधी समस्याओं के बारे में समूचित सलाह उपलब्ध कराई जाती है। संस्था के सुसंस्कृत स्वयंसेवक गत २० वर्षों से निष्ठापूर्वक सेवा कार्य में रत हैं। कुछ पूर्णकालिक स्वयंसेवक अरुणाचल प्रदेश के वन क्षेत्रों में रहने वाले वनवासियों के शैक्षिक और सामाजिक विकास के प्रकल्प चला रहे हैं। ‘स्वरूपवर्धिनी’ का पता है -

२२/१, मंगलवार पेठ, पारगे चौक,
पुणे ४११०११ (महाराष्ट्र)

**An Article by Dr. Bhai Mahavir, Hon'ble Governer - Madhya Pradesh,
published in Indian Express dtd. 28/02/2000**

Selfless in Pune

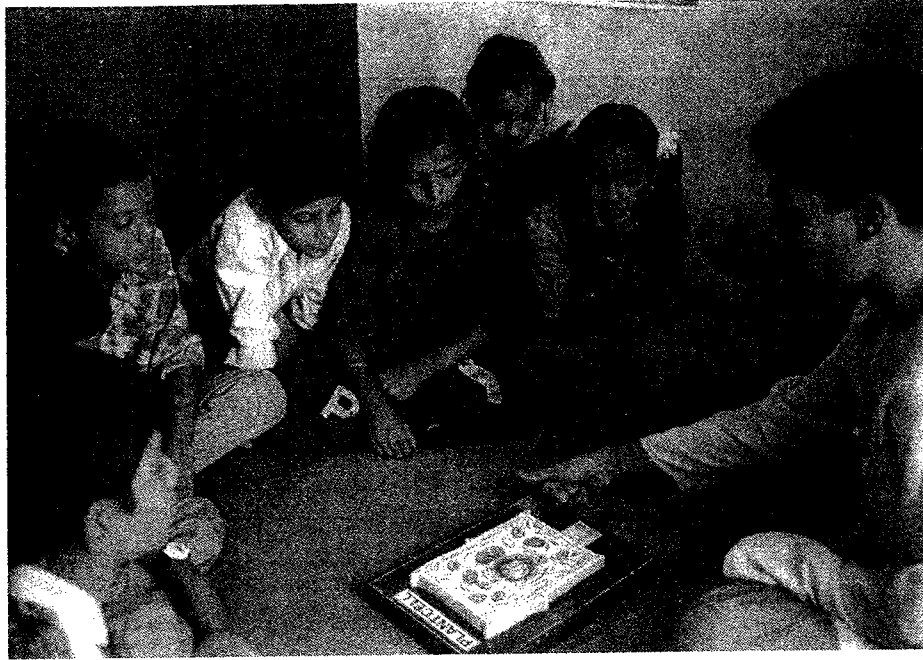
Social revolution with a vision

It is not only a swami who can set an example of selfless service. Many years ago a young friend of mine Appa Pendse, chose a new path. He started in Pune classes to provide extra coaching to bright boys to enable them to attain distinction and enter administrative service or high-level professions. He started Dnyanaprabodhini in a couple of rented rooms with missionary zeal. Today it has a large multistoreyed building for its wide-ranging coaching classes and lots of its former students adorn administrative, judicial or industrial jobs and are repaying the debt they owe to the centre in cash or kind.

This year, I learnt of a similar campaign targeting the other end of the SOCIAL ladder, i.e., the deficient boys - with the same vision. It was commenced in 1979 by Kishabhau Patwardhan a retired secondary school headmaster who had earlier worked for fourteen years in Dnyanaprabodhini. It started in a factory shed in Pune's Mangalwar Peth with 12 students. Shortly after that he took up the task of physical, mental and educational development, in the Municipal corporation **Tagore Vidya Niketan**. Six months later, he was joined by Desai and together the two went round the schools of the area to select students. Contact was established and maintained with their families.

Subsequently, special Sunday morning classes were commenced. During long vacation, training courses were given in screen printing. Camps and visits to social institutions too were organised. Students were taken on a visit to Mumbai Doordarshan which brought in two new activists - Majumdar and Datey, who set up Swarupvardhini, the 1 second centre in Chavannagar. Today it has five other centres also,

The movement had to go for the purchase of a 5500 sq. ft. plot when the Corporation withdrew permission to use its premises. A two storey building was raised and a decision was taken to run day-long programmes. A survey disclosed that in a slum colony facing the building, half the children were not going to any school. A Balwadi was started for them which established links with common folk for whom classes in tailoring, home-nursing, and adult literacy were commenced to make them self-reliant. Four hundred womenfolk have learnt tailoring or home-nursing till date. Family consultancy and legal aid centre was set up to help women harassed by drunkard and jobless husbands and crafty in-laws. It has been organising blood donation camps and street plays depicting evils of Superstition, dowry, unemployment, illiteracy and multinational exploitation. The result? Manisha, a qualified doctor,

Pranjali, B.Sc., with computer diploma, and Rohini, B.Sc. have gone to serve tribals of Arunachal, of course, duly permitted by their families.

Inculcation of the spirit of service for the victims of disasters is attempted by 'Vardhini'. Collection of cloths, foodgrains and cash amount of Rs 65,000 were made for victims of Latur and 18 volunteers were set to serve them.

Today, 'Vardhini' can boast of the example of Deepak, a university first position holder in B.E. who was on its roll

since fifth primary and was holding a job; Sanjay, on its roll from beginning and now a B.Sc. (Electronics), M.A. (defence) and Journalism who served it as a wholetimer for four years; Sanjay S, elected for M.P.S.C, Girish, selected by I.I.T. for special training in maths all belonging to economically and socially backward classes.

Hearing of the pilgrim's progress tales on successive visits to Pune. I kept wondering why we lacked such examples near home and how the seed of this selfless, silent service had been sown.

MAKE OF YOURSELF A LIGHT FOR OTHERS

(श्री. निलेश व सौ. सोनल काविया हे कॅनडातील एक सुखी दांपत्य. श्री. निलेश हे संगणक अभियंता म्हणून तर सौ. सोनल या शिक्षिका म्हणून सुस्थिर नोकरी करित होत्या. महाराष्ट्र सेवा समिती या संस्थेमार्फत त्यांना 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या कामाची ओळख झाली. वर्धिनीच्या कामाचे मोल त्यांना अधिक वाटले व दोघांनी वर्धिनीच्या कामात काही काळ प्रत्यक्ष काम करायचे ठरविले. ऑक्टोबर ते डिसेंबर, १९९९ या कालावधीत दोघेही वर्धिनीच्या कामात सहभागी होते. या कालावधीत वर्धिनीच्या कामांसंबंधी त्यांची जी प्रतिक्रिया उमटली ती त्यांच्याच शब्दात देत आहोत.)

We have been honoured beyond words to be a small part of the 'Swa'-Roop Wardhinee experience. We heard about 'Swa'-Roop Wardhinee through Dr. J.K. Wani of MSSO in Canada and came to Pune with an open mind. Our visit was motivated by the need to better understand the role of social organisations serving people in the lower social economic sector. We have been with Wardhinee for the past six weeks. Our limited involvement has included interacting with children in an Ajole program, observing camps and Shakhas (daily programs) and developing friendships with volunteers at the centre. We have been touched by 'Swa'-Roop Wardhinee's holistic approach toward the development of children

The centre's philosophy not only has a deep sense of humanity, it portrays a way of being and exemplifies a way of life. We have been inspired by every conversation we have had with the founder, Mr. K. L. Patwardhan. It has been more than an honour to learn from him and many others like him. Mr. Patwardhan firmly believes that one should give in a way that does not create dependency. This

principle is certainly present at 'Swa'-Roop Wardhinee where future compassionate leaders are continually nurtured. In this way, the founder has created a social organization that will continue in action spirit and philosophy for many generations.

In the words of K.L. Patwardhan, *"Swa'-Roop Wardhinee is a concentrated effort on the selected few, with the intention of creating selfless social workers and examples for others to follow."* Part of the concentrated effort involves knowing and understanding the child's background and family situation as well as possible. This is accomplished through personal interviews and frequent home visits. An effort that enables the centre to know the children as individuals. The selected few come from underprivileged backgrounds. Almost all of them live in single room dwellings often with several other family members. Such conditions are not conducive to the development of the child. Often the children do not even have a place to study. For these young boys and girls, the 'Swa'-Roop Wardhinee centre is a haven, a place for them to be a part of a

larger community; a place for them to study, to have purpose, to give and to receive. 'Swa'-Roop Wardhinee has been built in the face of reality, filling its rooms and playground with those who need it most.

Living by example, spirituality, selfless-ness, and respect and compassion for others are common threads ever present in all aspects of the centre. The vision of a caring community is continually being fostered and lived out here. The children are surrounded by examples of selfless and compassionate mentors. We have met countless volunteers illuminating goodness and dedication to serve at the centre. Many of them have made incredible personal sacrifices to devote their time and efforts to a cause they believe in. The importance of compassion before individual achievement is exemplified through such role models. This certainly has the effect of children wanting to become 'givers' and not just 'receivers' of society.

Care for others is abundant in the young men and women at the centre.

When asked about his after school hobbies, one boy remarked that working with and helping younger children was his hobby. A very enthusiastic young woman also expressed passion for social work by telling us of the joy she feels in

seeing children begin to nurture and care for each other. Success to her meant making a difference for the children.

While 'Swa'-Roop Wardhinee started out as a centre for slum children, its programs and volunteers now serve the community in many ways. Programs such as children's shakhas, vocational training for women, medical health and awareness programs, and family counselling, each have their own touching stories. Upon hearing some of these stories, it is apparent that 'Swa'-Roop Wardhinee could not have developed into what it is today without the selfless effort and service of people like Shireesh Patwardhan, Jayant Kavathekar, Pushpatai Nade, and Dynanesh Purandare, to name just a few.

There is a Buddhist teaching which says "*Make of yourself a light for others*". 'Swa'-Roop Wardhinee is a light in which many have found hope, care and loving-kindness. We are deeply grateful for the light the founder, the members and children of the centre have brought into our own lives. Our humble efforts have just begun. Thanks to 'Swa'-Roop Wardhinee, they will continue through our work in Canada and through our friendship with the centre here in Pune. We have been honoured to have started a lasting relationship with the kind spirits of all at 'Swa'-Roop Wardhinee.

‘दैनिक सकाळ’ मध्ये दि. १३-५-१९९३ रोजी प्रसिद्ध झालेला लेख

पूर्वपुण्याईची शाळा : ‘स्व’-रूपवर्धिनी

प्रा. राम डिंबळे, पुणे

मा. मुख्याध्यापक यांसी,
सादर नमस्कार

फार वर्षापूर्वी मी आपल्या शाळेतून एस. एस. सी. झालो. आज मी तैवानमध्ये यूनोच्या आंतरराष्ट्रीय शेती संशोधन संस्थेत उच्चपदावरील कृषी शास्त्रज्ञ आहे. आज मी सर्वांथाने संपन्न आहे. अत्यंत अवघड परिस्थितीत ज्यांनी रोप सुकू दिले नाही, मरू दिले नाही त्यांनाच पिकाचे श्रेय जाते असे शेतीशास्त्र सांगते.

माझ्या सार्थ आयुष्याचे श्रेय आपल्या शाळेतील शिक्षक श्री. कृ. ल. पटवर्धन यांना जाते. तीव्र दुष्काळी गावातून पुण्यातील नातेवाईकांकडे आश्रित म्हणून राहायला येऊन मी शिकू पाहात होतो; पण दुष्काळाने सर्व मार्ग खुंटले. ऐन एस. एस. सी. ला मी शिक्षण सोडायला निघालो; पण पटवर्धन सरांनी सर्वांथाने आधार दिला, आग्रह धरला, मागे सरू दिले नाही, म्हणूनच मी आज या पदाला पोहोचलो.

कृतज्ञतेपोटी मी आपल्या शाळेत पटवर्धन सरांच्या नावाने आदर्श शिक्षक पारितोषिक देण्यासाठी भरीव रक्कम ठेवू इच्छितो. मला सरांचा पत्ता माहीत नाही, कृपया आपणच त्यांची संमती घ्यावी.

आपला,

डॉ. नारायण सखाराम तळेकर

पूर्व पुण्यातील एका शाळेला माजी विद्यार्थ्यांचे असे हे पत्र आले त्या वेळी पटवर्धन सर शाळेतून निवृत्त होऊन नव्या दमाने पूर्व पुण्यात अशीच कोमेजणारी शाळकरी रोपटी जगविण्यासाठी ‘स्व’-रूपवर्धिनी नावाची शिक्षणसंस्था वाढविण्यात मग्न होते. जुन्या शाळेला पटवर्धनांचे हे असले ‘शाळाबाह्य’ खटाटोप कधीच मंजूर नव्हते. त्यामुळे डॉ. तळेकरांचा प्रस्ताव तसाच फायलीत

दवून राहिला असता. पण नियतीला हे मंजूर नव्हते. योगायोगाने त्यावेळेस पटवर्धनांचा तळेकरांशी पत्रव्यवहार झाला आणि डॉ. नारायण सखाराम तळेकर यांनी - एका कृतज्ञ दुष्काळी शाळकऱ्याने - पटवर्धनांच्या ‘स्व’-रूपवर्धिनीला १,१२,००० रुपये गुरुदक्षिणा दिली.

आज मंगळवार पेठेत, नागझरीच्या काठी अशातूनच ‘स्व’-रूपवर्धिनी नावाचे शैक्षणिक तीर्थक्षेत्र आकाराला आलेले दिसते. गुरुवार ता. १३ मे ९३ ला या वास्तूच्या पूर्ततेचा समारंभ अण्णासाहेब हजारे यांच्या उपस्थितीत होत आहे. विषम परिस्थितीशी झटपट करणारी किशाभाऊंची पटवर्धिनी कितीतरी जुनी आहे. फक्त ७९ मध्ये या धडपडीला ‘स्व’-रूपवर्धिनी हे नाव मिळाले आणि आज हा उत्तुंग आकार! शाळा संस्थांनी तुडुंब भरलेल्या या पुण्याला आपण विद्येचे माहेरघर म्हणतो; पण येथे कोणत्या शिक्षणाची सोय आहे? असे विचारता कोत्या ग्रांथिक शिक्षणाचीच विद्यापीठ गिरणी सर्वत्र चालू दिसते! डॉ. तळेकरांसारखे हृदय जागृत करणारे शिक्षण किती जणांना लाभते? विद्येच्या माहेरघराचे पूर्व पुणे आणि पश्चिम पुणे असे दोन भाग आहेत. त्यातील पूर्व पुणे हे बहुतांशी विद्येचे बाहेर घर वाटावे असे वंचित आहे. तिथे ग्रांथिक शिक्षणाचीही परवड आहे, तर काळजाला हात घालणाऱ्या संस्कारांचे नावच नको!

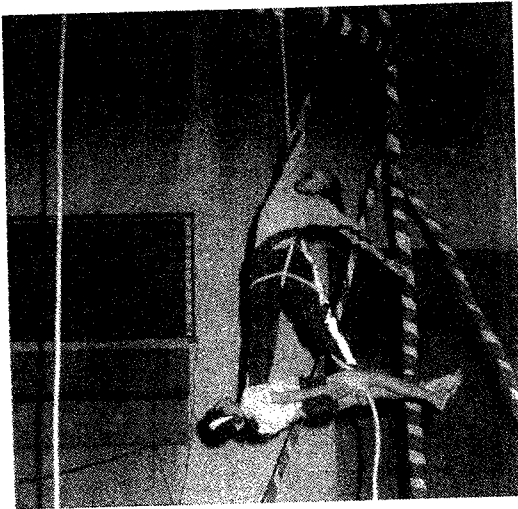
अशा पूर्व पुण्यात ‘स्व’-रूपवर्धिनीची चौदा वर्षापूर्वी स्थापना झाली ती ही कमतरता भरून काढण्यासाठीच, सर्वत्र शाळा, म्हणजे वर्गखोल्या असूनही मुलांमध्ये व्यावहारिक अडचणींवर मात करून शिकण्याची जिद्द असल्याचे दिसते. झोपडपट्ट्या, जुने वाडे अशा ठिकाणी जेमतेम एका अर्ध्या खोलीत जीवन कंठणाऱ्या कष्टकरी अथवा नोकरदार कुटुंबातील मुले शाळेत येतात, इयत्ता ओलांडून पुढेही सरकतात, पण ते शिक्षण काय दर्जाचे

असते?

किशाभाऊ पटवर्धन आणि त्यांचे सहकारी आपली एक स्वतंत्र शाळा न काढता सर्व शाळांची एक सहशाळा काढण्याच्या खटाटोपाला लागले. या सहशाळेला त्यांनी 'स्व'-रूपवर्धिनी नाव दिले तेही जाणीवपूर्वक. स्वामी विवेकानंदांनी म्हटल्या-प्रमाणे 'मानवातली मूळ पूर्णता उलगडते शिक्षणी' हेच शिक्षणाचे सूत्र या नावातून व्यक्त होते. पटवर्धन त्यांच्या निवृत्तीनंतर अनेक वर्षे पुण्याच्या ज्ञान प्रबोधिनीचे कार्यकर्ते होते. समाजाच्या सर्व अठरापगड थरात बुद्धिमत्ता व गुणवत्ता आहे; पण तिचे चीज करण्याची सोय मात्र थोड्याच ठिकाणी आहे. हा प्रबोधिनी मधील निष्कर्ष ध्यानी घेऊन त्यांनी या कामाला सुरुवात केली.

किशाभाऊंनी या मुलांना परिस्थितीवर मात करायला शिकवले. 'विपत्तीमाजीच विकासबीज' हे साने गुरुजींचे सूत्र अवलंबून सतत फुलत राहाणारी मुले येथे दिसू लागली. कुणाच्या दारुड्या वडिलांनी मॅट्रिकच्या मुलांची पुस्तके विकून दारू प्यावी अन याही परिस्थितीत यशस्वी होईन, अशी विकासाची नशा त्या मुलाला चढावी असे दृश्य येथे पाहायला मिळू लागले.

इंग्रजी-गणितासारखे शाळकरी राहू-केतू मुलांच्या पत्रिकेत वक्री राहाणार नाहीत याची तज्ज्ञ शिक्षकांकरवी पूर्ण दक्षता घेतली. वर्षातले ३६५ दिवस अखंड चालणारी जणू ज्ञानपोई वर्धिनीत घातली.

सुरुवातीला महापालिकेच्या रिकाम्या शाळागृहात रोज सायंकाळी चालणारे हे ज्ञानसत्र खूप अडचणीतून निभावून न्यावे लागले. "मी बाणा स्वातंत्र्याचा चालवू कुणाच्या बळे" असे वाटू लागले, तेव्हा संस्थेला स्वतःची वास्तू हवी असे ठरवण्यात आले. मंगळवारातल्या ऐन झोपडपट्टीतील नाल्याकाठी एक प्लॉट मिळवला.

या प्लॉटवर दोन टप्प्यांत आजची पूर्ण वास्तू उभी करण्यासाठी किशाभाऊंनी अक्षरशः रक्त आटवले. एकूण सुमारे ३५ लाख रुपये समाजात हिंडून त्यांनी मिळवले. समाजातील गरजू मुलांसाठी देणगी हक्काने मागता आली पाहिजे, असा निखळ जिद्दाळ्याचा मित्रपरिवार किशाभाऊंनी जोडला. ज्या वेगाने बांधकाम उभे राहिल त्या वेगाने देणग्या मिळवून आणण्याचा एकहाती विक्रम किशाभाऊंनी केला. याच वेळात रोजचे वर्ग क्रीडादले, ग्रंथालय, अभ्यासिका, शिबिरे आणि अनेक उपक्रम वाढत्या प्रमाणात राबवणारे निरपेक्ष कार्यकर्ते किशाभाऊंनी जोडले. पुढे पुढे वर्धिनीचे विद्यार्थीच कार्यकर्ते म्हणून उभे राहिले. या तरुण मुलांनी स्वतःहून पुण्याच्या गरजू विभागात वर्धिनीच्या शाखा काढल्या.

येथल्या एकेका मुलाच्या धडपडीची जयगाथा मोठ्या कौतुकाने सांगताना किशाभाऊंचे डोळे आनंदाश्रूंनी लकाकतात. लाखो रुपयांच्या देणग्या मिळवून आजची भव्य वास्तू बांधली. यापेक्षाही मोठ्या मोलाची ही कामगिरी करता आली याचे सार्थक त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसते. चांगल्या कामाला कधीच पैसा कमी पडत नाही, असे ते सहज म्हणतात.

सर्वच महानगरांना झोपडपट्ट्यांचा वेढा पडला आहे. या झोपडपट्ट्या-वस्त्या, व्यसने व गुन्हेगारीची विद्यालये झाली आहेत. तिथली मुले उत्तम यशस्वी होऊ शकतात. शिकून जबाबदार होऊ शकतात हे 'स्व'-रूपवर्धिनीने दाखवून दिले आहे. आज या कामाची गरज एवढी मोठी आहे की एका शहरातल्या एका 'स्व'-रूपवर्धिनीने काय होणार? हे काम वाढले पाहिजे, सार्वत्रिक झाले पाहिजे तूर्त तरी.

“महाराष्ट्र टाइम्स” पुरवणीमध्ये दि. १९-७-१९९२ रोजी प्रसिद्ध झालेला लेख

इथे कळ्या उमलतात

— नंदा सुर्वे

‘स्व’रूपवर्धिनी. लाक्षणिक अर्थानं लिहिलेल्या या शब्दाला खरं अर्थवैभव प्राप्त करून देण्याचं काम इथे चालतं. ‘स्व’रूपवर्धिनी या नावातच हेतू स्पष्ट होतो. आत्मरूपाचा परिचय आणि त्याचा विकास हा तर स्वच्छ अर्थ आहे. पण या संस्थेत केवळ व्यक्तिपुरता विकास अभिप्रेत नाही. तो व्हायला हवाच. इथे व्यक्तीविकास केला जातो तो सामाजिक अर्थानं. सामाजिक बांधिलकीची जाण यावी म्हणून नेतृत्वगुण आवश्यक असं मानणारी ही संस्था.

श्री. कृ. ल. पटवर्धन हे या संस्थेचे कार्याध्यक्ष आहेत. खरं म्हणजे तेच निर्माते, दिग्दर्शक, चालक, प्रेरक आहेत. पुण्यातील ‘राजा धनराज गिरजी हायस्कूल’ चे ते निवृत्त मुख्याध्यापक. निवृत्तीनंतर हे काम सुरू करायचं त्यांनी ठरवलं होतचं. हे ठरवण्यामागे काय कारण होतं? ते म्हणाले, “एक सख्खी आई मुलाला अभ्यास करू घायची नाही. सारखी छळायची. तो अभ्यासाला बसला की त्याला काम सांगायची. नंतर शाळेत त्याच्या अभ्यासाची सोय केली तेव्हा लक्षात आलं की मुलगा असाधारण बुद्धिमत्तेचा आहे. संधीअभावी हा खुरटला जातोय. दुसऱ्या एका मुलाला त्याचे वडील छळायचे. अभ्यासात अडचणी आणायचे. थंडीत वाहेर कुडकुडत ठेवायचे. खूप दारू पिण्याची सवय असल्यामुळे ते असे वागत. नंतर हा मुलगा बारावीला आमच्या संस्थेत आला. परीक्षेच्या आधी पंधरा दिवस त्याच्या वडिलांनी त्याची वह्यापुस्तके विकून टाकली. संस्थेन त्याचं मानसिक बळ खचू दिलं नाही. त्याला संस्थेचा मानसिक आधार असल्यानं या परिस्थितीतही ९७% गुण मिळाले. आणि आपल्या गुणवत्तेवर इंजिनियरिंगला प्रवेश मिळाला. तर, विद्यार्थ्यांच्या गुणविकासाला वाव मिळण्यासाठी आम्ही ही संस्था उघडली.

कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने पटवर्धन सरांनी सर्व शाळांमधून हिंडून ५वी, ६वी, ७वीतली हुशार मुलं निवडली. ७० ते ८० टक्क्यांच्या आसपासची तीनशे साडेतीनशे मुलं

निवडली. बुद्धिमापन कसोटीतून त्यांचा बुद्ध्यांक काढला. निवडक मुले घेऊन वर्ग सुरू केला. सुरुवातीला सरांच्या कारखान्यात वर्ग चालवला जाई. तेव्हा त्यांच्या डोक्यात होतं की कारखाना चालवून पैसे उभे करून संस्था चालवायची पण त्या धावपळीत संस्थेसाठी पुरेसा वेळ देणं जमेना. मग कारखाना बंद करू पूर्ण लक्ष देऊन वर्ग सुरू केले. विद्यार्थी संख्या वाढायला लागली आणि साहजिकच जागेची कमतरता भासू लागली. पण मंगळवार पेठेत अत्यंत अस्वच्छ भागात जागा मिळवली. का?

‘माझा तसा आग्रहच होता’. पटवर्धन सर म्हणाले, “या भागात मुलांना खेळायला मैदान नाही. अनेक पालकांचं हे दुःख होतं.”

खेळ आणि हुशारी यांची सांगड सर कशी घालतात? संस्थेचा खास प्रशिक्षणाचा वर्ग संध्याकाळी सहाच्या पुढे सुरू होतो. पैकी एक तास खेळ आणि एक तास अभ्यास असं त्याचं स्वरूप असतं. खेळ हा मनाला उत्साहित करतोच. पण माणसं जवळ आणण्याचं ते एक उत्तम माध्यम आहे. या वर्गासाठी महिन्याला फक्त ५० पैसे ही नाममात्र फी आकारली जाते. इथे कधी सुटी नसते. रविवारी नसते. सणालाही सुट्टी नसते. म्हणूनच मुलांना आत्मीयता वाटते. इथे त्यांना सतत यावंसं वाटतं.

“अहो कधी कधी हाकलून घावसं वाटतं.” सर गमतीने सांगतात.

याच कारण प्रेम. घराएवढचं नव्हे तर त्याहूनही जास्त प्रेम त्यांना इथे मिळतं.

या प्रेमाचं उदाहरण देताना पटवर्धन सर म्हणाले, “मुलांना एकदा अट घातली की सहामाही परीक्षेत ७० टक्क्यांपेक्षा कमी मार्क मिळाले तर इथून हाकलून देईन. मजा म्हणजे बहुतेकांना ते मिळालेच. पण ज्या एक दोघांना ६७/६८ टक्के मिळाले. ती रडायला लागली. सर, आता चूक झाली. पुढे होणार नाही. थोडक्यात काय आहे, मानसिक

उभारीसाठी लागणारा भानविक ओलावा इथे मिळतो.”

संस्था बंद राहू नये. विविध प्रकारच्या शैक्षणिक योजनांमधून ती जागती राहण्याच्या प्रयत्नातून काही वर्ग इथे सुरू करण्यात आले. पुष्पाताई नडे या मनापासून हे वर्ग सांभाळतात. इथल्या कामात वेगळेपण आहे. आपल्याकडे आहे ते दुसऱ्यांना द्यायला मिळते आणि त्याचबरोबर स्वतःलाही काही शिकायला मिळतं.

इथले उपक्रम सर्व वयोगटातल्या मुलांसाठी चालतात. बालवाडी (पाकोळी वर्ग) १९८८ मध्ये सुरू करण्यात आली. १२ मुलांना घेऊन सुरू झालेल्या या बालवाडीत सध्या ९० मुलं आहेत.

यांच्यावर केलेले संस्कार विसरू नयेत म्हणून याला जोडूनच पुढे -

बालशाखा - संध्याकाळी साडेपाच ते सात या वेळात भरणाऱ्या या वर्गात १ ली ते ४ थी इयत्तेतली मुलं असतात. कवायत, गाणी, गोष्टी आणि थोडा अभ्यास असं या वर्गाचं स्वरूप असतं. (ही बालशाखा गणपती विसर्जन मिरवणुकीत संपूर्ण लक्ष्मी रस्ताभर अभिनयगीत सादर करते.)

बालवाडीतल्या मुलांच्या माता येत राहल्या, त्यांच्याशी संपर्क येत राहिला, त्यांना वाटतं राहिलं की जे मुलं करताहेत ते आपणही करावं. आपणही शिकावं मग आईला शिकवणं ही गरज वाटू लागली. म्हणून महिलांचा वर्ग - सुरू करण्यात

आला. यात शिवणकाम, गृहशुश्रुषा शिकवण्यात येते. खेरीज उर्दू जाणणाऱ्या महिलांसाठी मराठी भाषा वर्ग सुरू करण्यात आला. आणि त्याचबरोबर प्रौढ शिक्षणवर्ग, भजनवर्ग व कलावर्गही भरवले जातात.

आजोळ प्रकल्प - ज्यांचे पालक दिवसभर घराबाहेर असतात, त्यांच्याकडे बघायला कोणी नसतं. त्यांना अभ्यास करायची गरज असते. साधारण ६० टक्क्यांच्या वरची मुलं निवडली जातात. त्यांच्यावर जास्त प्रयत्न केले तर चांगले परिणाम दिसून येतात असा अनुभव आहे. दुपारी दीड ते पाच भरणाऱ्या या वर्गात गणित, इंग्लिश, शास्त्र, शुद्धलेखन, शुद्धवाचन, अवांतर वाचन (ग्रंथालय आहे.) घेतलं जातं.

मुलांचा वाढदिवस असेल तर त्याला गुलाबाचं फूल आणि एक चरित्रपुस्तक भेटीदाखल दिले जाते. त्याच्या घरी शिक्षक आणि इतर विद्यार्थी जातात आणि त्याचं अभिष्टचिंतन करतात त्याला वर्षभरासाठी एखादा संकल्प करायला लावतात. म्हणजे झोपताना आईवडिलांना नमस्कार करणे, दोन वेळा दात घासणे, महिन्यातून एखादं पुस्तक वाचणे, टक्क्यांमध्ये वाढ करायला लावणे अशा तऱ्हेचे स्वतःसाठी घालून घेतलेले नियम.

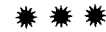
म्हणजे याची कालमर्यादा फक्त वर्षाचीच रहात नसेल ना ? कारण चांगल्या सवयींच नकळतपणे आवडीत रूपांतर होतं. हो ना?

“तोच तर आमचा प्रधान उद्देश असतो. चांगल्या सवयी रुजवत न्यायच्या” सर सांगतात.

या संस्थेच्या पुण्यात पाच उपशाखा आहेत. रामकृष्ण शाखा, विवेकानंद शाखा, अखंडानंद शाखा, निवेदिता शाखा, समर्थ शाखा अशी त्यांची नावं. रोज संध्याकाळी एक तास खेळ, व्यायाम आणि एक तास अभ्यासवर्ग आणि रविवारी सकाळी साडेसात ते दहा वर्ग भरतात.

मुलांना दूरदर्शनचं आकर्षण वाटते नाही का? “त्यापेक्षा संस्थेच आकर्षण जास्त. कारण प्रेम. आधी वर्धिनी आणि नंतर बाकीच.” एक शाखाचालक दत्ता शेडगे म्हणाला हा संस्थेचा पूर्वीचा विद्यार्थी.

इथल्या मुलांच्या मनात संस्थेविषयीची आस्थाभावना इतकी दाटून राहिलेली असते की एका मुलानं आपला पहिला पगार वर्धिनीला आणून दिला. सरांनी तो सुरुवातीला नाकारला तेव्हा तो भावूक होऊन म्हणाला, “सर आत्तापर्यंत वर्धिनीनं माझ्यासाठी खूप केलं. आता मला काहीतरी वर्धिनीसाठी करू द्या”.

लायन्स क्लब, पुणे डेक्कन जिमखाना १९९१/९२ च्या क्लब बुलेटिनमध्ये
प्रसिद्ध झालेला लेख

‘स्व’-रूपवर्धिनी

लायन डॉ. सुधीर डोंगरे

गावांतून स्टेशनकडे जाताना वारणे रोडवरून रिक्षा जाऊ लागली की शेजारच्या झोपडपट्टीवर करडी नजर ठेवणारी एक देखणी इमारत डोळ्यात भरते. भाली “ॐ” लावलेल्या ह्या इमारतीच्या कंठहारात ‘स्व-रूपवर्धिनी’ या अक्षरांचे मोती ओवलेले आहेत. वाहेरून देखणेपणाने डोळ्यांत भरणारी ही वास्तू अंतर्दारी शोध घेतल्यानंतर कितीतरी पटीने अधिक मौल्यवान वाटते.

‘स्व’-रूपवर्धिनी - स्वतःचे रूप - व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यास मार्गदर्शन करणारी ही संस्था पुण्यनगरीत मला तरी अद्वितीय वाटते. माझ्या अध्यक्षपदाच्या कारकिर्दीत या संस्थेशी आणि या संस्थेचे अध्वर्यू गुरुवर्य पटवर्धन सरांशी माझा संपर्क आला. त्यांच्या ध्येयाने, जिद्दीने आणि चिकाटीने मी भारावून गेलो. आजूबाजूच्या झोपडपट्टीतील रत्ने हुडकून काढून त्यांना पैलू पाडून तेजोमय वनविण्याचा हा नुसता कारखाना नसून एक मंगल मंदिर आहे असे वाटू लागले म्हणूनच माझ्या अध्यक्षीय कारकिर्दीत आमच्या इतर कोयमस्वरूपी प्रकल्पाबरोबर या संस्थेशी पण मी निगडीत झालो.

‘स्व’-रूपवर्धिनी म्हणजेच सहवासातून शिक्षण आणि शिक्षणातून संस्कार घडविणारी संस्था! व्रती शिक्षक आणि तळमळीचे कार्यकर्ते यांच्यामार्फत हेतुप्रधान शिक्षण देणारी ही एक चळवळ आहे! आपुलकीने आणि जिद्दाळयाने मुलांचे प्रश्न हाताळणारी, सर्वांना ‘आपली’ वाटणारी ही संस्था आहे! विपरीत परिस्थितीवर मात करायला शिकविणारी ही कार्यशाळा आहे! राष्ट्रीय चारित्र्य, सार्वजनिक शिस्त आणि सामाजिक बांधिलकी जोपासणारा हा उद्याचा एक राष्ट्रीय प्रकल्प आहे! परिस्थितीचा शाप आणि वातावरणाचा ताप कितीही असला तरीही सदैव प्रगतीचाच मार्ग दाखविणारी, आपुलकी निर्माण करणारी संस्था ही केवळ पूर्ण वेळची शाळा नाही. विविध उपक्रमांद्वारे, वर्षभरात एकही दिवस सुट्टी न घेता रावविला

जाणारा हा एक शिक्षण प्रकल्प आहे.

‘स्व’-रूपवर्धिनी युवा कार्यकर्त्यांचे दैनंदिन कार्यात महत्त्वाचे स्थान आहे. आज दैनंदिन शाखेच्या बहुतेक व्यवस्थांची जबाबदारी या कार्यकर्त्यांवर आहे. साहजिकच या कार्यकर्त्यांच्या मनात कार्याविषयी सतत काहीना काही चिंतन चालू असतेच. विचारांची ही स्पंदने या कार्याच्या यशस्वितेसाठी आवश्यक आहेत.

‘स्व’-रूपवर्धिनी अनेक प्रकल्प चालू आहेत. लहान मुलांसाठी बालवाडी, आईवडील दोघेही नोकरीसाठी घराबाहेर असलेल्या मुलांसाठी ‘आजोळ’, ७ वीच्या कच्च्या मुलांसाठी अभ्यासवर्ग, महिलांसाठी शिवणवर्ग, होम नर्सिंग कोर्स, प्रौढसाक्षर वर्ग, होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासिका, ग्रंथालय, प्रतिभा जागरण तासिका, आणि व्यायामशाळा हे प्रकल्प ३६५ दिवस कार्यरत असतात.

माझ्या अध्यक्षीय कारकिर्दीत या संस्थेसाठी आपल्या क्लबला काय करता येईल याचा मी आगाऊ विचार केला होता. आपल्या संचालक मंडळाने मला सर्वतोपरी सहाय्य दिले. या संस्थेत येणाऱ्या १५ वर्षापर्यंतच्या आणि चारही शाखातल्या सर्व मुलांची, मी आणि माझ्या सहकाऱ्यांनी वैद्यकीय तपासणी करून दर रविवारी सकाळी ७।। ते ११ मी जवळ जवळ ५०० मुलांना ६ महिने तपासले. ज्यांना उपचारांची अथवा अधिक तपासणीची जरूरी होती त्यांना विनामूल्य मार्गदर्शन केले. अजूनही ती मुले माझ्याकडे सल्ल्यासाठी येतात. आपण क्लबतर्फे रु. २००० पर्यंत किमतीचे खेळाचे साहित्य त्यांना देणगीदाखल दिले.

संस्कार, शिक्षण यासारख्या महत्त्वाच्या विषयाकडे लक्ष पुरविताना आर्थिक आघाडी सांभाळणे अवघड आहे.

संस्थेजवळ ‘व्यसनमुक्ती केंद्र’, ‘मातृस्पर्श’ असे अनेक संकल्पित प्रकल्प आहेत. याकामी आपण जितके सहाय्य करू तेवढे अधिक लक्ष ‘स्व’-रूपवर्धिनीला विद्यार्थ्यांवर - राष्ट्राच्या उद्याच्या संपत्तीवर देता येणार आहे.

★ ★ ★

“दैनिक सकाळ” च्या रविवार दि. १९ जून १९८८ रोजीच्या अंकात
प्रसिद्ध झालेला लेख

३६५ दिवसांची शाळा

— सुधा क्षीरे

“एक होता मुलगा! खूप खूप गरीब होता. त्याची आई आणि तो दिवसभर कष्ट करायचे तेव्हा कुठे दोन वेळा जेमेतेम खायला मिळायचे. पोटभर खायला नाही की अंगभर ल्यायला नाही. पण या पोराला शिकायची मोठी हौस. आपण गुरुकडे जावं, शिकून शाहाणं व्हावं, नाव कमवावं असं त्याला वाटे पण त्या छोट्याशा गावात कोण या गरीब पोराला शिकवणार? तो आपला आईजवळ हट्ट करायचा - मला शिकायचंय, आई मला शिकायचंय! आईला लेकाची दया आली. म्हणली, “बाळ, दूर मोठ्या नगरात तुझी मावशी आहे. तिच्याकडं जा. बघ काही जमलं तर!”

मुलगा नगरात आला. मावशीकडं राहू लागला. गुरुजवळ शिकू लागला. पण पुढच्याच वर्षी मोठा दुष्काळ पडला. महागाईनं माणसं त्रासली. तशी मावशीनं म्हटलं, “बाबा रे तू म्हणजे दुष्काळात तेरावा महिना आलास. आता इथं नको राहू.”

मुलगा निराश झाला रडत रडत गुरूकडं गेला. सारी दशा सांगितली. गुरूनं धीर दिला. नगरातल्या चार धनिकांकडे मुलाची जेवण्या-राहाण्याची सोय करून आधार दिला.

मुलगा शिकू लागला. मन लावून विद्या संपादन केली. मोठा पंडित झाला. राजाच्या दरबारी नेमणूक झाली. मानमरातब मिळाला. धनलाभ झाला. कीर्तिमान झाला, दरबारी सत्कार झाला तशी गुरूच्या पाया पडला. लक्ष लक्ष होना गुरूच्या हाती दिल्या. म्हणाला, ‘माझ्यासारख्या मुलांसाठी तुमच्या हाती हे धन देतो. तुमचं ऋण फेडतो.’ मुलाचं बोलणं ऐकून गुरूला

धन्य धन्य वाटलं.

आणि ही गोष्ट वाचून तुम्हाला काय वाटलं? खास मुलांसाठी रचून एक गोष्ट मी सांगतेय असंच ना? मुलांवर चांगले संस्कार व्हावेत, जगात चांगल्याचाच जय होतो. कष्टाला यश मिळतं. असं आपलं त्यांना लहानपणी सांगायला हवं. म्हणूनच अशा कथा आपण लिहितो. त्या कल्पित असतात. अद्भूत असतात. पण मुलांवर चांगले संस्कार करण्यासाठी अशा ‘गोड’ गोष्टींची जरूर असते. तशीच ही एक गोष्ट! असंच वाटलं ना?

तर मग मला सांगायचंय की, ही अशी रचलेली बोधकथा नाही. लोककथाही नाही. तर अगदी खरीखुरी घडलेली एक सत्यकथा आहे. आणि तीही १९८७ सालातली (सत्ययुगातली नव्हे चक्क कलीयुगातली) आणि वातावरणनिर्मितीसाठी वापरलेल्या ‘गुरू’, ‘होना’ ‘नगर’ या शब्दांऐवजी असं म्हणायला हवं की, एका मुलानं आपल्या मास्तरांच्या हाती एक लाख बारा हजारांचा चेक दिला.

आपल्यासारख्याच बुद्धिमान पण वंचित मुलांसाठी काम करणाऱ्या संस्थेसाठी!

कोण हा मुलगा? कोण हे मास्तर? कोणती संस्था? त्यांचीच तर माहिती सांगतेय तुम्हाला!

या संस्थेचं नाव आहे ‘स्व’-रूपवर्धिनी! मास्तरांचं नाव? आणि मुलांचं नाव? छे! छे! व्यक्तींच्या नावांना प्रसिद्धी नको, असं त्यांना वाटतं. ठीक आहे. त्यांच्या भावनेचा आदर करून आपण आपली संस्थेची माहिती बघू या.

संस्थेच्या कार्याला प्रत्यक्ष सुरुवात झाली ती १९७९ मध्ये आपापल्या व्यवसायात काम करणाऱ्या काही विचारशील व्यक्तींना आणि काही शिक्षकांना हे जाणवत होतं की, आपल्या समाजात अनेक मुलं अशी दिसतात की, ज्यांच्यामध्ये विकासक्षमता आहे पण ज्यांना विकासाच्या संधी नाहीत, त्यांचा समाज, घर आणि शाळा विकासाच्या संधी या मुलांना द्यायला असमर्थ आहेत. यामुळे या मुलांच्या खरोखर समाजोपयोगी अशा अनेक वृत्ती, प्रवृत्ती कोमेजून जातात. त्यातही विशेष प्रश्न त्या मुलांचा आहे की जी बुद्धिमान आहेत. पण अगतिक, परिस्थितीच्या चक्रात सापडलेली आहेत. या मुलांच्या बुद्धिमत्तेला वेगळे वळण लावलं गेलं नाही तर मग ती नुसती निरुपयोगी न बनता उपद्रवी बनतात. विध्वंसक प्रवृत्तीचे, व्यसनांचे, संस्कारहीन आयुष्याचे बळी ठरतात.

तर मग ही अशीच मुलं संस्थेनं निवडली. म्हणजे खरोखर महानगरपालिकेच्या शाळांतून जाऊन, मुख्याध्यापकांना, शिक्षकांना भेटून त्यांनी ती शोधली. जमवली. त्यांच्या पालकांचे पत्ते मिळवले. घरोघर जाऊन मग या पालकांच्या प्रत्यक्ष भेटी घेतल्या. हे सर्वजण आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या परिस्थितीतले होते. आपल्या मुलांना ते शाळेत पाठवत होते खरे पण शाळेच्या अभ्यासात त्यांना मार्गदर्शन किंवा मदत करणं त्यांना शक्यच नव्हतं. या मुलांच्या भोवतालचं वातावरण अज्ञान, अस्वच्छता, दारिद्र्य आणि व्यसनाधीनता यांनी ग्रासलेलं होतं आणि मूळची बुद्धिमान मुलं भलभलते संस्कार तिथं मिळवीत होती.

या वातावरणापासून दूर आणि जिथं त्यांच्या वाढत्या वयातील संवेदनशील वृत्तीला नि तेज बुद्धीला पोषक वातावरण मिळेल तिथे त्यांना न्यायला हवं होतं. हे काम 'स्व'-रूपवर्धिनीनं हाती घेतलं. महिन्याची पन्नास पैसे फी घेऊन त्यांच्यासाठी संध्याकाळचे वर्ग सुरू केले. हे वर्ग ६। ते ९। या वेळात असतात आणि

त्यात खेळ, अभ्यास आणि संस्कार असं एक स्थूल वेळापत्रक आखलेलं असतं. आणि सगळ्यात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या छोट्या नव्या शाळेला सुट्टी कधीच नसते. ती अखंडपणे ३६५ दिवस सुरूच असते.

अगदी प्रथम सुरुवात झाली १९७९ मध्ये. तेव्हा पालकांनी या कल्पनेला संमती दिली. आणि फक्त बारा मुलं या संध्याकाळच्या वर्गाला येऊ लागली. मुलं जमली खरी. पण त्यांना बसवायचं कुठे? हा प्रश्न होताच. प्रथम ती एका फॅक्टरीच्या गोडाऊनमध्ये बसत. नंतर काही दिवस बरशेनच्या गोडाऊनमध्ये शाळा भरत होती. अर्थात संयोजक खिन्न होते. मुलांच्या घराभोवतालच्या अस्वच्छ परिसरापेक्षा जरा बरी बसली तरी एकूण काही चांगलं शिकायला ही जागा, हे वातावरण योग्य नव्हतं. हे त्यांना जाणवत होतं. ते सतत जागेच्या शोधात होते.

त्यामुळे गोडावूनमधून हलवून वर्ग रविवार पेठेतील भारत हायस्कूलमध्ये भरत आणि शेजारच्या देवळाच्या आवारात मुलं खेळायला जात आणि नंतर मंगळवार पेठेतील 'टागोर विद्यानिकेतन' या शाळेच्या जागेत हे संध्याकाळचे वर्ग सुरू झाले. ही आहे यांची रामकृष्ण शाखा! १९७९ मध्ये इथे १२ मुलांसह 'स्व'-रूपवर्धिनीचं काम सुरू झालं. ते आता ती शखांमधल्या १५० मुलांपर्यंत विस्तारलेलं आहे. १९८२ मध्ये पाषाण रोडवरच्या मॉडर्न हायस्कूलमध्ये विवेकानंद शाखा सुरू झाली आणि १९८६ मध्ये बिबवेवाडीला अखंडानंद शाखा चालू झाली आहे.

मुलांसाठी काम करणारे १०-१५ कार्यकर्ते आज संस्थेमध्ये आहेतच पण १९७९ पासून 'स्व'-रूपवर्धिनीत येणारी शाळकरी मुलं आता मोठी झालीत आणि असे वर्धिनीतच वाढलेले आणि घडलेले ३०-४० कार्यकर्ते नवीन मुलांसाठी काम करताहेत. वर्धिनीची खरी शक्ती तर हीच आहे - 'ज्योतसे ज्योत लगाते चले' या तऱ्हेने वाढणारी आणि म्हणूनच अखंड टिकणारी ही शक्ती!

या शक्तीची अनेक छोटी मोठी रूपं या मुलांच्या प्रत्यक्ष वागण्यातून- आचरणातून दिसताहेत. जसं, 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या वर्गात आल्यानं यशस्वीरीत्या १० वी पास झाल्यावर जेव्हा एखाद्याला गॅरेजमध्ये नोकरी लागते तेव्हा पहिला पगार तो वर्धिनीच्याच कामासाठी आणून देतो. कृतज्ञतेची भावना ही माणसाच्या व्यक्तिमत्वातील केवढी मोलाची चीज त्यानं इथं मिळवली! एका अर्थानं, आपल्याजवळचा पैसा इतरांसाठी देणं हे ढोबळ असतं, सोपंही असतं. कित्येकदा त्यामागं भावनिक, वैचारिक परिवर्तनाची चाहूल असेलच अशी खात्री नाही वाटत!

पण जेव्हा ही मुलं इथले संस्कार इतरांपर्यंत पोहचवण्याची धडपड करतात, तेव्हा मात्र ही अशी चाहूल निश्चित असते. म्हणूनच वर्धिनीतला राजू जेव्हा सांगतो की, माझ्या काही मित्रांचा तंबाखू, दारूसारख्या व्यसनांवर दरमहा १००-१५० रु. पर्यंत खर्च असतो तो मी १०-२० रुपयांपर्यंत आणला. व्यसनी मुलांच्या घरातील मुलांना काय भोगावं लागतं, ते मी पाहिलंय, अनुभवलंय, या वातावरणापासून 'वर्धिनीनं आम्हाला दूर नेलं, मी व्यसनांचा तिटकारा करतो. आणि ते मी माझ्या मित्रांपर्यंत पोचवू शकले."

आणि व्यसनांचा तिटकारा किती आणि हा संस्कार टिकणारा किती? याबद्दल वर्धिनीतला एक मुलगा काय सांगतो माहित आहे? तो म्हणतो, "दारूमटका तर सोडाच, पण सुपारीसुद्धा मी खाणार नाही आयुष्यभर! इतकंच काय, पण उशी घेणं ही सुद्धा मला चैन वाटते. कारण माझ्या अनेक गरीब मित्रांना ती मिळत नाही!

म्हणजे त्यांच्या भोवतालच्या प्रतिकूल वातावरणातून दूर आल्यावर नवे इष्ट संस्कार मिळाल्यावर ही मूलं स्वतःपलिकडचाही विचार करू लागली आहेत. म्हणूनच एखादा विश्वास स्वतः दहावीची परीक्षा ८९% गुण मिळवून उत्तीर्ण झाल्यावर

आपल्या अंध मित्राचा चंद्रकांतचा अभ्यास घेतो आणि चंद्रकांतही ७१% गुण मिळवून त्याला यश देतो.

विश्वाससारख्याच दुसऱ्या एका बुद्धिमान मुलाला जेव्हा शिक्षणाधिकार्यांनी विचारलं वर्धिनीत आला नसतास तर इतके टक्के गुण तुला मिळवता आले असते का?

तो आत्मविश्वासानं म्हणतो, "हो. हो ९२ टक्के मी स्वतःच्या अभ्यासाने मिळवले असते पण या यशानंतर मी इतरांचं, समाजाचं देणं लागतो, हे मात्र मी इथंच शिकलो."

आणि हे शिकणं केवळ मग अभ्यासा-पुरतंच उरत नाही तर स्वतःकडे, स्वतःच्या दोषांकडेही ही मुलं चिकित्सकपणे बघायला शिकलीत. एकजण वर्धिनीच्या वर्गाला आला. सगळ्यांबरोबर वावरला, शिबिरासाठी एकत्र काम केलं आणि आता तो म्हणतो- माझा स्वभाव तापट आहे पण आता मला कळतंय की तसं चालणार नाही. सर्वांबरोबर काम करायचं म्हणजे समंजसपणानंच वागायला हवं. राग आवरायला मी शिकतो आहे."

म्हणजे संध्याकाळच्या या तीन तासांच्या शाळेत ही मुलं काय काय शिकताहेत पाहा. मनापासून अभ्यास करतात. खेळातला आनंद मिळवतात, स्वतःचं व्यक्तिमत्त्व घडवतात आणि इतरांसाठी जगायलाही शिकतात. तिळगूळसमारंभ, राखी पौर्णिमा यासारख्या सणातून माणसं जोडतात. मित्रांना हसवतात आणि रुग्णांना सुखवतात.

आंबेडकर जयंती, विवेकानंद जयंती यासारख्या प्रसंगातून आदर्श विचारांचा पाठपुरावा करतात तर श्री. आण्णा हजारे श्री. बाबा आमटे यांच्या कार्याची माहिती घेऊन स्फूर्ती मिळवतात. शिबिरं आखतात, कार्यक्रमाचं नियोजन करतात, आत्मविश्वासानं आणि सहकार्यानं जगायला शिकतात. असं कितीतरी! कितीतरी!

दारिद्र्य, अज्ञान, व्यसनाधीनता यांनी वेढलेल्या वातावरणात एरवी जी कोमेजून गेली असती किंवा गुन्हेगारीकडं वळून स्वतःला नि समाजाला उद्ध्वस्त करित राहिली असती, त्या मुलांना स्वतःचं खरं मंगल आणि सुंदर रूप ओळखण्याची संधी त्यांना या संस्थेनं दिली आणि त्यांचं आयुष्य तर फुलवलंच पण त्यांच्यातलं समाजमनस्क मनही जागवलं आहे.

स्वतःची प्रगती साधण्यासाठी धडपडणारी ही मुलं समाजाविषयी प्रेम राखणारी असावीत. समाजकृपण त्यांनी मानावं, यासाठी संस्था त्यांना घडवते आहे. दररोज संध्याकाळी तीन तास चालणाऱ्या या प्रकल्पासाठी आता संस्थेनं स्वतःची वास्तू बांधली आहे, मंगळवार पेठेत! या प्रकल्पाबरोबरच इतरही

अनेक समाजोपयोगी नवे प्रकल्प सुरू करण्याचा त्यांचा मानस आहे, आणि या सगळ्याचा उद्देश त्यांच्याच प्रार्थनेतल्या शब्दातून सांगायचा म्हणजे –

“अंधारातील ‘जीवनयात्री’स आशाकिरण दिसावा। समाज माझा मी त्याचा, भाव मनी विलासावा।।”

असा आहे तर मग आपल्यासारख्या सुजाण नागरिकांनी त्यांना सद्भावना आणि सक्रीय सहकार्य द्यावे ही अपेक्षा अवास्तव तर नाही ना ठरणार? ‘स्व’-रूपवर्धिनीनं तर सहकार्यासाठी साद घातली आहे. तुमचा प्रतिसाद काय?

जरूर कळवा हं.

Mahindra Foundation
A report on my visit to SWAROOPWARDHINI,
Pune on 29th, 30th and 31st August, 1988.

— P. K. Palit

Swaroop Wardhini is a Trust registered under the Bombay Public Trusts Act, 1950 and run by very dedicated social workers in the city of Pune. This institution has been set up to locate talented and intelligent boys and girls from the under-privileged section of the Society (poor and low Income group) and give them all necessary facilities and guidance so that the latent talent of these children could be discovered and given them an opportunity to succeed in life in whatever sphere they are likely to excel according to their aptitude. I visited Ramkrishna Shakha on 30th August and met the Chairman Mr. K. L. Patwardhan and other teachers and the students. Watching their activities was indeed an awe inspiring experience. The Ramkrishna Shakha has got 5,558 sq. ft. built-in area. The ground floor is utilised for prayer meetings and physical exercises. About 70 to 80 girls and

boys attend the prayer meetings and the physical exercises every evening. On the 1st, 2nd and 3rd floors there are well-lit clean rooms, bathrooms and lavatories for the use of the students. These students are picked up from various areas in Pune from low income group of parents and after a period of observation and non-verbal intelligent tests are selected by this organisation and become a part of their movement. There are many students from this organisation who have excelled in academics and some students have even stood first in the Pune University. There are (gifted) students who have obtained 96% in PCM Group in 12th Std. and there are students who are preparing to sit for IIT. entrance examination and IAS. Unique part of this organisation is this, that most of the students, after obtaining certain degree of proficiency, serve the society in any manner that they

can i.e. actually spending a part of time/money to teach and look after other students of this organisation. They also look out and find deserving talented students who can one day join this institution. The organisers have very good experience in social work and have discovered bright students, living in small rooms, with 10 to 14 other occupants where they have no chance even to sleep properly, leave along studying in a desirable atmosphere with well lit clean environment which is required for deep concentration. With Mr. Patwardhan and other members of the organisation I visited some of the places where these under-privileged children live. Besides living in unhygienic slum area, they did not have any toilet facility and in some places there was no water for bathing.

Once a student is located and adopted by this organisation, he is offered the opportunity to come to the one of the centres run by this organisation, bathe, use lavatory and take physical exercises and attend prayer meeting and then study in clean and well lighted rooms. Tutition and guidance by Senior

students and teachers are always available in the evening. They also run regular classes in the evening as an extra tutorial classes to help bright students attain academic excellence.

At present they are looking after 180 to 200 talented boys and girls irrespective of religion, caste or creed. They help boys and girls with their studies and also provide facilities for physical training and encourage them to attend meditation and yoga classes and prayer meetings. they also provide medical aid and supplementary nourishing food to a large number of young students. I individually met many social workers, students and members of the organisation and found that this organisation is doing an extraordinary and quite unique type of work in this country. There are hundreds of orphanages and charitable trusts all over India who just look after orphans and the poor, but this is one institution which is working to give a chance to under-privileged children to stand on their own feet and establish themselves as any other talented person.

The Executive Committee

consists of many prominent people under the dynamic leadership of their Chairman Mr. K. L. Patwardhan who is retired Headmaster. Some of other prominent members of the Executive Committee are Dr. M. S. Pawar, Vice Chancellor of M. Phule Krishi Vidyapeeth, Rahuri, Smt. Kuntala Mazumdar, Mr. Jaisinghbhai V Mariwala, Mr. Pratap Rao Pawar (Managing Director of Sakal).

They have been working in this field for the last seven years and have excellent academic success. Last year 36 students appeared for the S.S.C. examination, out of which 25 students secured between 75 and 89 %. The funds required for this organisation is managed by certain amount of contributions by the social workers, volunteers and the students themselves. They have just constructed a building at the cost of Rs. 15 lakhs and needs immediate financial support. One of the areas for which they have approached our Foundation is to meet the expenses of Rs. 30,000/- per annum required for meeting the expenses of medical,

supplementary food, books, and supply material and clothing. They have suggested that if Mahindra Foundation could create a corpus by donating a sum of Rs. 2,10,000/- the income of Rs. 30,000/- per year could be spent on this account. They have proposed that these activities could named as "Mahindra Foundation Sponsored Programme" FOR THE DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUALITY SOCIAL AWARENESS AND NATIONAL SPIRIT THROUGH EDUCATION.

On 31st August, 1988 at the M G M Guest house, Pune I met several Executive Committee members of this organisation and was most impressed to know about their present activities and also future programme. Organisation of this nature should not only cover Maharashtra but should also spread all-over India to locate and encourage talented under-privileged students to excel in life. The key to making such a programme a success depends on highly motivated social workers and talented teachers and Swaroopwardhini have them.

*Article published in Maharashtra Herald, Pune
of January 5, 1986.*

HOPE FULFILLED :

"SWAROOP WARDHINEE"

- Pushpa Chari

Words are often inadequate to capture experience, particularly a deeply moving one. Pune, the city of Tilak, Phule and Pandita Ramabai, with its long tradition of education and social uplift stretching to contemporary commitment, should have prepared me, but I will confess that my encounter with "Swaroop Wardhini" activities and students would best be summed up as 'I came, I saw and was humbled'.

By the humane vision of Mr. K. L. Patwardhan, whose one man crusade has resulted in "Swaroop Wardhini" and his band of self-less workers, some of whom have left well-paid jobs to dedicate themselves to the cause of the self enrichment and growth of bright, under privileged children from socially and economically backward homes.

By the depth of the endeavor itself which draws out the potential of each child in body, mind and persona by giving him a disciplined multi-pronged training in character-building, achievement motivation,

social responsibility and a spirit of sharing, giving and caring.

By the spontaneous selfworth of the students themselves, all drawn from very low income backgrounds with its attendant problems, all academically bright with an I. Q. of 120 or more and all imputed with a sense of social awareness. I spoke to one of them, a 90 percent himself, who had helped a blind student secure 71 percent in the S. S. C. examination, by diligently coaching him for a whole year. Another had donated to "Swaroop Wardhini" 40 percent of his earnings as a sales boy of Diwali crackers; yet another had returned the Rs. 500/- given to him for Diwali by "Swaroop Wardhini", saying that there were more needy boys deserving of cash. Altruism ? Generosity ? No, the boys merely replicate the spirit of service which is the reason d'etre of "Wardhini...."

Mr. K. L. Patwardhan, founder and chairman of "Wardhini" as it is known, is a picture of the spare academician (he is a former

headmaster) but is moved to heights of passion when discussing his cause. As are his dedicated helpers, some of whom V. N. Date, S.P. Patwardhan and Kunti Muzumdar - I had the pleasure of meeting. "Society", says, K. L. Patwardhan goes all out to help the physically handicapped, but neglects the bright potential of children from poor, socially and economically under-privileged homes, some of whom face problems of acute poverty, neglect, drunkenness and illiteracy in their home environment. Our basic idea is to inculcate character-building by giving these talented youngsters a healthy physical, mental and emotional environment in which to 'grow' to their full potential. We aim at making them patriotic, socially responsible as well as, naturally, to nurture their academic brilliance....."

And so "Wardhini" was born in 1979 as an experiment in after-school "schooling, growth and development", with a modest beginning of 12 students chosen on the basis of I. Q. tests. The tasks of going to various schools and slums, identifying the students and persuading the parents was, and continues to be, a challenge. But that the message of "hope fulfilled"

has spread is seen in the strength of the student body which numbers 120 today. More, there are two flourishing branches of "Wardhini" today, one operating from the Ravindra Tagore Vidyalaya and another from Modern School, Pashan, whose 30 students are drawn from the hutments of the Pune University area. "Wardhini" has a staff of 20, all highly qualified teachers and social workers most of who work in an honorary capacity. It depends entirely on donations from the public, and charges each of its students a fee of 50 paise per month.

"Wardhini" activities commence at 6.15 every evening with an hour of rigorous physical training, organized games, group activities and the singing of patriotic songs. This is followed by intensive coaching in Maths, English and Science, by instructors who stress on the 'how' and 'why' of acquiring know-ledge. On Saturdays and Sundays, special motivational training programmes are arranged. On normal days classes in elocution, handwriting, public speaking and general knowledge are also held. This regimen of sports and academics follows a strict three - hour schedule with no holidays.

Emotional guidance and counselling to students is also an important part of "Wardhini" activity and the activists visit the homes of students to apprise themselves of their problems. Regular P.T.A. meetings are also held.

"Feedback and achievements?" asks Shri Patwardhan. "It has been nothing short of fantastic! In the S.S. C. examinations from '83 to '85', out of 36 regular boys of ours who appeared for the exam, 25 secured more than 75 percent, the highest being 89%. Academics apart, many of them participate in social work in their own neighborhood, help out youngster students and participate in such activities as distributing sweets during Diwali time at orphans and hospitals. And the sweets are bought from their own savings! "Do you know two of our boys were invited to Lonavala in '83 to conduct camps for 'Balgram', a home for underprivileged boys? As for their self confidence and demeanour, you can judge for yourself..."

I did. The youngsters I spoke to were spontaneous, articulate, aware of what the "Wardhini" has taught them and what they in turn owe to society. I met, among others, a

budding engineer, a first year Arts student, a laconic young poet and an academic 'over achiever' who admits that before he 'found' "Wardhini" he had spent much of his time roaming the 'gullies' looking for fights! Incredible!! But the "Wardhini" activists demur, to them such 'transformation' is the logical outcome of their caring, humane philosophy, a measure of concern which society owes to all its young.

Yet, as the 'Wardhini' activists tell you, their work has barely begun and there's no room for complacency. Foremost in their agenda - now that land has been acquired - is the construction of their own premises which will house a gymnasium, a creche for hutment dwellers' children and a family welfare centre. Finance is their biggest hurdle, but 'Wardhini' has the same faith in the generosity of the public as it has in its students. And, what, I asked one of the wardhini workers, is the sweetest music to her ears? Pat comes the answer...the reaction of one of the parents at a P.T.A. meeting, "if the 'Wardhini' had been there when I was young, my entire life would have been different". ● ● ●

२४ मार्च १९८५ च्या "लोकप्रभा" च्या अंकात "प्रयोग" या सदरामध्ये
प्रसिद्ध झालेला लेख

ज्यांच्याकडे काही नाही त्यांच्यासाठी

आशा कर्दळे

प्रयोगासाठी लहान मुले आणि विद्यार्थी यांच्यासारखे जिवंत माध्यम मिळाले तर काय किमया करून दाखवता येते, हे पुण्यातल्या 'स्व'-रूपवर्धिनी या सेवाभावी संस्थेने सिद्ध केले आहे. 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या एका कार्यवृत्त - पत्रिकेवरचे मुखपृष्ठ मोठे बोलके आहे. सूर्यमंडळाला स्पर्श करू बघणारी तीन मुले, त्यांचे हात पाय उंचावले आहेत. 'स्व'-रूपवर्धिनीने अशीच धुळीतली फुले निवडून वेचली. त्यांच्या आकांक्षा उंचावल्या. त्यांना स्व-स्वरूपाची खरी जाण करून दिली. घरातले दारिद्र्य, अज्ञान, अंधार, व्यसने, विवंचना, दैन्य, दुःख यांचा त्या मुलांना विसर पडला. कोमेजणाऱ्या तुडवल्या जाणाऱ्या फुलांना खतपाणी घातले. त्यांच्यावर हसू आणि टवटवी शिंपडली. आज ही संस्था शेकडो मुलांच्या हातांवर, त्यांच्या झोपडीत जाऊन 'चार उजेडाची फुले' ठेवीत आहे!

पटवर्धनांचे कार्य

'स्व'-रूपवर्धिनी कल्पना आणि जनकत्व श्री. कृ. ल. पटवर्धन यांच्याकडे जाते. आंतरराष्ट्रीय बालकवर्षाच्या मुहूर्तावर १३ मे १९७९ रोजी पुण्याच्या पूर्व भागात त्यांनी कामाला सुरुवात केली. पुण्याच्या पूर्व भागातल्या मुलांसाठी क्रीडा, कला, शिक्षण, ज्ञान, मनोरंजन अशा सोयी नव्हत्या म्हणून त्यांनी हेच आपले कार्यक्षेत्र

ठरवले. श्री. पटवर्धन राजा धनराजगिरी शाळेचे मुख्याध्यापक म्हणून निवृत्त झाले. निवृत्तीनंतर मुलांसाठी आपला वेळ व पैसा द्यावा या तीव्र इच्छेने त्यांनी काम सुरू केले. त्यांना मुख्यत्वेकरून बुद्धिमान मुलांनाच आणखी पैलू पाडायचे होते. काही काळ ज्ञान प्रबोधिनीत असल्याने बुद्धिमापनाच्या कसोटीवर प्रथम १२ मुलांची निवड करून त्यांना शिकवायला सुरुवात केली. समाजात बुद्धीचा ठेवा ही काही कोणा विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी नाही. झोपडीतही चुणचुणीत मुले असतात. ती वेचून त्यांना वळण लावायचे काम त्यांनी अंगावर घेतले. हुषार मुले हे धन निर्माण करणारे धन आहे. पण ते गरिबीच्या आणि व्यसनांच्या विळख्यात दुर्लक्षिले जात आहे. हे श्री. पटवर्धन यांना बघवले नाही. घरचे वातावरण प्रतिकूल आर्थिक हलाखी, पालकांचे लक्ष नाही अशा परिस्थितीत ही मुले धुळीत मिळू नयेत म्हणून त्यांनी घरोघर घरोघर झोपड्या-झोपड्यात हिंडून अशा मुलांना शोधून काढले. आपल्या देशात कोणत्याही प्रकारच्या नैसर्गिक संपत्तीची उणीव नाही. मग दारिद्र्य का, हा प्रश्न सतावत असताना त्यांना उत्तर सापडले. उणीव आहे ती सामाजिक बांधिलकीची, बालवाडीपासून डॉक्टरेटपर्यंतच्या शिक्षणात कोठेही सामाजिक बांधिलकीचे आदर्श नाहीत. तशी प्रेरणाच नाही.

सगळी शिक्षणे आहेत, पण मन रुंदावणारे शिक्षण नाही. जो तो पैशाची पुंजी स्वतःसाठी करतो. 'आता मला पुरे, ज्यांना नाही त्यांना मिळू दे' असे कधीच कुणाला वाटत नाही. एकीकडे ढीग केला की, दुसरीकडे खड्डा पडणारच असे खडे अनंत आणि असंख्य आहेत. ते बुजवण्याचा भार आपल्या अल्पशक्तीनुसार श्री. पटवर्धन यांनी आपल्या खांद्यावर घेतला.

नोकरी सोडून समाजसेवा

त्यांच्या तळमळीचे तरंग इतरही अशाच संवेदनाक्षम अंतःकरणांमध्येही उमटले. आणि एकेक जण त्यांना स्वैच्छेने येऊन मिळू लागले. आज 'स्व'-रूपवर्धिनीला अत्यंत मोलाचे कार्यकर्ते लाभले आहेत. समाजसेवेचा वसा घेऊन निघालेला हा समूह रात्रंदिवस याच एका वेडाने झपाटलेला आहे. श्री. शिरीष पटवर्धन यांनी तर आपली चांगली नोकरी सोडून या निरपेक्ष सेवेला वाहून घेतले. श्री. रा. प. देसाई श्रीमती कुंतीताई मुजुमदार, श्रीमती उषःप्रभा देसाई, श्री. वसंतराव दाते असे अनेक तळमळीचे कार्यकर्ते अहर्निश झटत आहेत. प्रथम श्री. कृ. ल. पटवर्धन यांनी स्वतःचे पैसे संस्थेसाठी वेचले. आज देणग्या आणि पत्रिकेसाठी मिळणाऱ्या जाहिराती यातून संस्थेचा सर्व खर्च चालतो. संस्थेला वर्षाला साठ ते सत्तर हजार रुपये खर्च येतो. संस्थेच्या दोन्ही शाखा - रामकृष्ण शाखा आणि विवेकानंद शाखा- आज यशाची, समाधानाची वाट चालत आहेत.

कार्याला यश मिळाले की सुरुवातीच्या कष्टांचा विसर पडतो. वाईट अनुभव आणि श्रमांची आठवणही होत नाही. परंतु श्री. पटवर्धन यांनी त्यांना आणि त्यांच्या कार्यकर्त्यांना आलेले जे विदारक अनुभव सांगितले ते ऐकून मला महात्मा ज्योतिबा फुले आणि

सावित्रीबाई फुले यांची आठवण झाली. आणि समाज सुधारणेचा वसा पुन्हा शंभर वर्षे मागे गेला की काय असा भास झाला. बारा मुलांपासून सुरुवात केली तरी त्यांना बसायला जागा मिळेल.

निरनिराळ्या शाळांमधून हुषार मुलांचे पत्ते मिळवून ते दहा दहा वेळा त्या मुलांच्या घरी गेले. बारा मुले मिळाल्यावर, रस्ता, फूटपाथ, गोठा, जिथे जागा मिळेल तिथे ते जमत. नंतर एक कॉर्पोरेशनची शाळा वापरायला मिळाली. शाळेचा परिसर फार अस्वच्छ होता. मुलांनी अक्षरशः हातांनी माणसांची घाण गोळा केली. मुलांच्या सायकली चोरीला जात. हवा काढली जाई. श्री. पटवर्धन यांच्या स्कूटरवरच्या सीटवर प्रथम काही दिवस माणसाचा ताजा मैला येऊन पडायचा! मनात तळमळ मावत नव्हती. त्यामुळे या त्रासाची तमा त्यांना वाटली नाही.

अनेक प्रकारचा त्रास

याच संस्थेची एक तरुण कार्यकर्ती आहे. तिच्या घरावर अर्ध्या रात्री दगड येऊन पडायचे आणि दारू प्यायलेले मुलांचे पिते 'आमच्या मुलांना तुम्ही कोण शिकवणार' म्हणून अर्वाच्य बोलायचे. ती मुलगी मात्र धीट. तिने शांतपणे मोठा धोंडा त्यांच्या हाती दिला. आणि म्हणाली "हा माझ्या डोक्यात घाला. घरावर दगड कशाला फेकता?" शेवटी सत्कार्यापुढे दुष्प्रवृत्ती हतप्रभ झाल्या. आज मुलांना 'स्व'-रूपवर्धिनी विषयी इतके प्रेम की एकदा तो 'स्व'-रूपवर्धिनीचा झाला की कायमचाच झाला! संस्थेच्या सहवासात मुलांच्या अंतरंगाचा असा काही विकास होतो, की या संस्थेविषयी निर्माण झालेले प्रेम त्याला जखडून ठेवते.

अद्यापही संस्थेचे कार्य इतरांच्या जागेवर सुरू असले तरी संस्थेला स्वतःची जागा नुकतीच

मिळाली आहे. लवकरच स्वतःच्या जागेत दिमाखात कार्य सुरू होईल. सध्या चौथी ते बारावी या इयत्तांची मिळून एकशे पंचवीस मुले रोज संध्याकाळी ६॥ ते ९ या वेळात एकत्र येतात. संस्था सुरू झाल्यापासून आजपर्यंत म्हणजे गेल्या पाच वर्षांत मुलांनी किंवा कार्यकर्त्यांनी एकदाही सुटी घेतलेली नाही. मुलांकडून प्रत्येकी फक्त पन्नास पैसे दर महिन्याला घेतले जातात. येणारी मुले ही पुण्यातील वडारवाडी, पोलिसवस्ती (चव्हाण नगर) हरिजन कॉलनी या वस्त्यांमधून आलेली असतात. तसेच पुणे विद्यापीठातील शिपायांची मुलेही येतात. मुलांना पहिला एक तास निरनिराळे खेळ आणि कवायती शिकवल्या जातात. नंतर तीन तासिका गणित, विज्ञान आणि इंग्रजी या कठीण विषयांच्या होतात. हे एक प्रकारे मुलांना स्पेशल कोचिंगच असते. हा एका अर्थाने कोचिंग क्लास पण शिक्षकांचे खिसे न भरता मुलांची मने भरली जातील याकडे अधिक लक्ष दिले जाते. संस्थेत फक्त मुलेच आहेत. मुलींनाही येऊ द्यावे म्हणून अनेक पालक मागे लागले आहेत. आमच्यासाठीही काहीतरी सुरू करा अशीही पालकांची मागणी आहे. संस्थेच्या कार्यविस्ताराची ही बीजे आहेत.

व्यक्तिगत संपर्क

व्यक्तिगत संपर्काला संस्थेच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणून 'स्व'-रूपवर्धिनीचे सभासद मुलांच्या घरोघर नियमितपणे जातात. मुलांनाही या प्रेमाची किंमत जास्त वाटते आई-वडिलांचे प्रेम काय हक्काचे असते. कसेही वागले तरी ते मिळतेच पण कार्यकर्त्यांशीही चांगलेच वागले पाहिजे तरच त्यांचे प्रेम मिळेल असे त्यांच्या मनात कुठेतरी असते. चांगले वागून प्रेम मिळवायला ही मुले शिकतात. 'स्व'-रूपवर्धिनी एकेक मुलगा

म्हणजे सांगण्यासारखी कथा आहे. दहा बाय दहाच्या खोलीत चौदा-चौदा माणसे राहणाऱ्या कुटुंबातून आलेली ही मुले. कोण त्यांना सवयी लावणार आणि कोण त्यांच्यावर संस्कार करणार?

एका मुलाला शाळेत १६ बक्षिसे मिळाली. गरिबीमुळे त्याची हुषारी अशीच कुठेतरी कुजत पडली असती. श्री. पटवर्धनांनी त्याला संस्थेत आणले. त्याला व त्याच्यासारख्या अनेक हुषार मुलांना स्वतः पटवर्धन हमी राहिले. त्या मुलांना विकासाची संधी नको का? म्हणून त्यांचा सर्व खर्च ते संस्थेतर्फे करतात. जो मुलगा शाळेव्यतिरिक्त पुस्तकाला हात लावत नसे तो अभ्यासावर मनापासून प्रेम करतोय. जो मुलगा आळशी होता तो घरातली व बाहेरची कामे आनंदाने करतोय, जो प्रकृतीने अतिशय किरकिऱ्या होता, तो सशक्त झालाय, स्वार्थी मुलगा त्यागी झालाय, जो मुलगा उद्धट होता तो मृदू, विनम्र झालाय, जो पानावर भाजी पडू देत नव्हता तो आता सर्व भाज्या आवडीने खातोय अशा तऱ्हेचे चमत्कार वाटतील असे बदल आपल्या मुलामध्ये घडून आल्याचे पालक आपल्या डोळ्यांनी बघताहेत आणि संस्थेला दुवा देताहेत! हेच मुलांचे 'स्व'-रूपवर्धन! श्री. पटवर्धन म्हणाले होते की 'आम्ही कुंभार नव्हे, माळी आहोत, माती ही ज्याची त्याची आहे तीच आहे. आम्ही त्याला आकारही देत नाही. फक्त त्या मातीतून सद्गुणांची फुले फुलवतो!"

मुलाच्या गरजेप्रमाणे मुलगा अशक्त असेल तर त्याला दूध, केळे असा पूरक आहार रोज दिला जातो. इतरांना मात्र आठवड्यातून दोन वेळा दिला जातो. मुलांना शिकवायला त्या त्या विषयाचे तज्ज्ञ येतात, त्यांना मानधन दिले जाते. अभ्यासाव्यतिरिक्त अक्षर सुधारणे, वाचन वेग वाढवणे, आकलनशक्ती

वाढवणे, शुद्धलेखन शिकवणे याचेही पाठ मुलांना मिळतात. एकदा मुलाला आपले मानले की त्याचा पडेल तो खर्च 'स्व'-रूपवर्धिनी वर्धिनीच करते. पुस्तके, फी, गणवेश, आजारी पडला तर औषधे, वेळ आली तर ऑपरेशन या सर्वांचा खर्च संस्था सोसते. हुषार मुलांना 'इंडिया स्पॉन्सरशिप कमिटी'तर्फे शिष्यवृत्ती मिळवून घ्यायलाही ही संस्था मदत करते.

विविध उपक्रम

मुलांच्या 'स्व'-रूप विकासाच्या दृष्टीने अन्य उपक्रम अतिशय उपयुक्त ठरतात. त्यापैकी सर्वांत महत्त्वाची म्हणजे शिबिरे. ही शिबिरे अतिशय विविध प्रकारची असल्याने मुलांचा त्यातून सर्वांगीण विकास होतो. आतापर्यंत संस्थेने असंख्य निवासी शिबिरे भरवली आहेत. त्यापैकी काही अशी -

१) उद्योग शिक्षण शिबिर : यात मुलांना खडू, मेणबत्या, स्क्रीन प्रिंटिंग करायला शिकविले जाते.

२) क्रीडा शिबिर : यात विविध मैदानी खेळ शिकवले जातात. धावणे, लांब उडी, थाळी फेक वगैरे खेळांमधले कौशल्य मुलांना सांगण्यात येते.

३) कला शिबिर : अशा शिबिरांमध्ये एरो मॉडेलिंग, पोहोणे, आकाशदिवे आणि भेटकार्डे तयार करणे कथाकथन, वक्तृत्व, चित्रकला, काव्य या सर्व कलांचा विकास होतो.

४) मानसिक विकास शिबिर : या शिबिरांमधून मुलांच्या मनाची उत्कृष्ट जडणघडण होते. आपल्या पेक्षाही गरीब मुले समाजात आहेत. अनाथ, अपंग, दुबळी आहेत. त्यांच्यासाठी काहीतरी करावे हा विचार मुलांच्या मनात प्रबळ होतो. त्यातून सहजीवनाची मानसिक बैठक तयार होते. सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण होते. मूकबधीर मुलांच्या सहवासात राहून मुलांची

सेवावृत्ती, त्यागवृत्ती कर्तव्य भावना, शुश्रूषावृत्ती इत्यादि सद्गुण जागृत होतात. लोणावळा इथल्या आंतरभारती बालग्रामात वर्धिनीने एक शिबिर भरवले होते. तो एक आगळाच अनुभव होता. शिबिर संपल्यावर मुलांमधील माया, प्रेम, ममता, दयाबुद्धी यांचा प्रत्यय नंतरही वरचेवर येत राहिला. हे गुण दुहेरी आनंद देतात. ज्याला प्रेम मिळते त्याला तर आनंद होतोच, पण जो प्रेम देतो त्यालाही आनंद मिळतो.

वर्धिनीतर्फे रक्तदार शिबिर योगासनांचे शिबिर, नेतृत्ववर्धन शिबिर, चिंतन शिबिर अशी अनेक शिबिरे घेतली जातात. प्रत्येक शिबिरानंतर 'शोध आणि बोध' हा कार्यक्रम असतो. मी काय शिकलो? कोणती चांगली सवय लावून घेतली? किती मित्र जोडले? किती गमावले व का? कोणते चांगले कार्य केले? अशांसारखे प्रश्न मुलांना विचारले जातात. मुले प्रामाणिकपणे उत्तरे लिहितात.

शुभेच्छा समारंभ

वर्षभर वर्धिनीचे जे अनेक कार्यक्रम असतात, त्यात रक्षाबंधन, तिळगूळ, सहली, दिवाळी, टिळक जयंती, आंबेडकर जयंती, डोंगर भटकंती, अनेक विषयांवरची व्याख्याने प्रदर्शने यांचा समावेश आहे. वर्धिनीतील मुले झोपड्यांमध्ये जाऊन राख्या बांधतात, तिळगूळ देतात. दिवाळीचा फराळ आधी गरीब अनाथांना देतात. मगच स्वतः तोंडात टाकतात. वर्धिनीचे स्वतःचे ग्रंथालय आहे. बारावी पास होणाऱ्या मुलांसाठी समारंभ असतो. पण तो निरोप समारंभ नसतो! वर्धिनी कधीच कोणाचा निरोप घेत नाही. किंवा कोणाला निरोप देत नाही. तो असतो शुभेच्छा समारंभ! बाह्य जगाचे दार त्या मुलांसाठी उघडलेले गेले आहे असे चित्र असलेले भेटकार्ड त्या मुलांना दिले जाते.

वर्धिनीला स्वतःची जागा मिळाली आहे. त्यामुळे अनेक संकल्पही केलेले आहेत. जेवढे पैसे आपण समाजाकडून घेतो, तेवढ्या मोलाची सेवा दिलीच पाहिजे असा संस्थेचा कटाक्ष आहे. महिला कार्यकर्त्या मिळाल्या तर मुलींसाठीही काम सुरू करायचे आहे. कारण मुलींचे प्रश्न वेगळे असतात. भगिनीवर्गासाठी कुटिरोद्योग सुरू करायचे आहेत. ज्या मुलांच्या घरी अश्यासाला जागा नसते त्यांच्यासाठी अभ्यासिका तयार करायच्या आहेत. व्यसनमुक्ती आंदोलन हाती घ्यायचे आहे. आरोग्यकेंद्र सुरू करायचे आहे. त्यात मुलांना सर्व प्रकारची आरोग्य विषयक मदत दिली जाईल, खेळण्यांचे मोठे दालन सुरू करायचे आहे. व्हिडिओ सेट बसवून मुलांना चांगली चित्रे दाखवायची आहेत. या संकल्पांची सिद्धी लवकरच होईल.

श्री. षटवर्धनांना आपली मुले फार मोलाची वाटतात. आपल्या हातांनी घडवलेली ही मुले! मुलांचे किस्से सांगताना त्यांचे डोळे वारंवार भरून येत होते. वर्धिनीवर मुलांचे स्वतःपेक्षाही जास्त प्रेम. एका मुलाने दिवाळीत फटाके विकून जो फायदा मिळाला त्यातले ४९ रु. वर्धिनीला दिले.

एक मुलगा तर इतका गरीब की महिन्याचे पन्नास पैसेही तो एकदा देऊ शकला नाही त्याने फक्त तीस पैसे दिले आणि उरलेले वीस पैसे न विसरता खाऊतून वाचवून दिले. एका मुलाला एकदम ५०० रु. स्कॉलरशिपचे मिळाले. त्यातून त्याने १०० रु. संस्थेला दिले. ही देण्याची वृत्ती कौतुकास्पद आहे. त्यावरही मुलांना त्यांच्या चांगल्या कामाबद्दल बक्षीस दिले तर फार वाईट वाटते! त्यांना हवा असतो पाठीवर फक्त कौतुकाचा हात! मुले एकमेकांसाठीही वाटेल ते करायला तयार असतात. एका मुलाला वर्गात एकदा भडभडून उलटी झाली. कोणीही घृणा किंवा किळस दाखवली नाही. इतर मुलांनी लगेच हातांनी ती जागा स्वच्छ केली. एका मुलाच्या डोळ्याला ऐन परीक्षेच्या वेळी दुखापत झाली. त्याने एका डोळ्याने अभ्यास करून पेपर लिहिला.

‘स्व’-रूपवर्धिनीचे कार्य हे असे आहे. संस्थेचा प्रत्येक सभासद प्रत्येक मुलाच्या माता - पिता - बंधू - भगिनी या सर्व नात्यांची आणि प्रेमांची पूर्ती करत असतो. वर्धिनीचा सुसंस्कृत मुलगा पाहिला म्हणजे प्रत्येक पालकाला असे वाटावे, आपलाही मुलगा असा असता तर!

☆☆☆

**Article published in Maharashtra Herald
of February 29, 1988**

**FROM SAPLING TO A TREE
(MAHARASHTRA HERALD)**

By Staff Reporter

On a small playground in the compound of a Municipal School near Pune Railway Station, every evening one sees a group of school children playing all sorts of games and performing exercises. A noticeable feature of the scene is tremendous enthusiasm among the children, between the age group of 10 to 15, coupled with self-discipline. That is "Swaroopwardhini", an organisation devoted to all round development of school children, particularly from the poor or lower income group of the society. A sapling planted in 1979 has today grown into a big tree and the organisation is moving into its own building on February 29.

With a modest beginning of just 12 students in 1979, Swa-Roop Wardhini today has three branches in different parts of the city and a band of about 15-20 dedicated workers handling more than 200 students in these "after school activities", which include one hour of sports followed by an hour of lessons into English, Maths and Science.

It was initiated by a retired school Head-master along with his friend (who want to remain anonymous), after taking an inspiration from leadership development camps conducted by Jnana

Prabodhini. Considering that school children from lower strata of the society were not only deprived of good learning facilities but also extra-curricular activities, a need was felt to make them available such opportunity and to channelise their strength in a proper way. Short of such facilities, children lagged behind in their classes and took to bad ways.

Swa-Roop Wardhinee, after going from school to school in the beginning, brought some students under its roof and made a virtue transformation. The workers of the organization have to narrate such instances galore. A student after overcoming an adverse situation in his house, secured 97 percent marks in 12th standard and got admission for engineering. Another student bagged the gold medal in the three states together in an N.C.C. organized essay contest, while yet another got a job as clerk in the corporation after his father's death and was promoted as a section officer within three years.

A member also narrated a case of a boy who, when he joined the Swa-Roop Wardhini, used to be quite arrogant and hot tempered. So much so, that he moved around with a belt of razor blades

and used to swing at anyone opposing him. He was, however, not driven out nor was he ever asked to stop coming to classes and the same boy, due to continued efforts of all, walked away with a prize of "ideal boy" in the tenth standard of his school.

A boy who was almost on the verge of nervous break-down due to his mother's death and his father's taking to drugs, was brought to Swa-Roop Wardhini and went ahead to become a top ranker in his school.

This has been made possible by personal rapport of members with the students as well as with their parents. Many times students' domestic background-poverty, squabbles between parents or drug addictions, leads children to frustrations or taking to bad ways. The Swa-Roop Wardhini workers, therefore, make it a point to visit the homes of two or three students everyday to know their domestic problems and try to solve them. The confidence reposed by parents in the workers is so much that they come on their own to seek advice on things such as marriage proposals, jobs or to seek financial help.

The secret of the success really lies in the way the students are handled at "Swa-Roop Wardhini", with love, confidence and total openness, which is contrary to the environment they face in their regular schools and homes, which is of total neglect and indifference. That is the reason why the students even after attending 8 hours of regular school, don't miss the Swa-Roop Wardhini activity and are soon to be bubbling with energy and gusto. So much so, that in order to encourage

them to secure more marks, when a condition was put in a batch that those getting less than 70 percent marks in their exams would be discontinued. The students worked so hard that all of them secured more than 70 percent marks.

This is because, as a member explained, they feel more at ease, confident and uninhibited while attending these classes. Occasionally, students are also exposed to happenings in the world around by arranging lectures of experts on various subjects. In addition they avail of supplementary diet twice a week, regular medical check-up, and school fees, text books, uniforms to needy students.

With a meagre 50 paise per month fee still continued, the organization depends entirely on donations and voluntary contributions. And it has found that the donations are also not difficult to come by. They have touched the marks of Rs. 18 lakhs until this year. Surprisingly most of the donors have preferred to remain to anonymous. They have not so far accepted a grant from the state government because it would mean a lot of unnecessary controls which would inhibit their work.

The organisation's new building will house a gymnasium, a library, a day-care centre for the benefit of the children of working parents and class of "Alcoholic Anonymous" for prevention of drug addiction.

Finally, the aims of all these efforts has been, "if you attend children they are a national wealth, if you don't they are a national waste." ● ● ●

दैनिक सकाळच्या बुधवार, दि. १३ जून, १९८४ च्या अंकात
प्रसिद्ध झालेला लेख

माणसे घडविण्याचा उपक्रम - 'स्व'-रूपवर्धिनी

सत्यरंजन साठे

पूर्व पुण्यातील गरिबीत जीवन जगणाऱ्या कुटुंबातील मुलांना शाळेव्यतिरिक्त विशेष शिक्षण देण्याचा व त्यांच्यावर बौद्धिक तसेच सांस्कृतिक शैक्षणिक संस्कार करण्याचा उपक्रम श्री. पटवर्धन व त्यांच्या सारखेच इतर तळमळीने काम करणारे स्वयंसेवक करत असतात व त्यांची संस्था 'स्व'-रूपवर्धिनी या नावाने ओळखली जाते. 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या मुलांचे उन्हाळी सुट्टीतील एक शिविर लॉ कॉलेजच्या परिसरात व्हावे, अशी श्री. पटवर्धन यांची इच्छा होती. लॉ कॉलेजचे वसतिगृहातल्या काही खोल्या मुलांना राहाण्यास व कॉलेजचे पटांगण, पोहण्याचा तलाव यांचा उपयोग करू देण्यास परवानगी हवी होती. 'स्व'-रूपवर्धिनी च्या शिविरास परवानगी देण्यासाठी मी इंडियन लॉ सोसायटी च्या संचालक मंडळास शिफारस केली व तशी परवानगी मिळाली. गेली दोन वर्ष 'स्व'-रूपवर्धिनीची उन्हाळी शिविरे लॉ कॉलेजच्या आवारात झाली व तिने प्रत्यक्षात चालविलेल्या एका माणूस घडविण्याच्या चळवळीचा प्रत्यय आला.

आज निराशामय बातम्यांनी मन सारखेच कचण्याचा अनुभव अनेकांना येतो. भ्रष्टाचार, चारित्र्यहीनता, संधीसाधूपणा म्हणजेच व्यवहारीपण असे समीकरणही लोक मांडतात. व मोठ्या शिताफीने ह्या गोष्टींना प्रतिष्ठा देऊ पाहातात. अशा वेळी या अंधारातही 'स्व'-रूपवर्धिनीसारख्या काही पणत्या मिणमिणताना दिसल्यावर मनाला निश्चितच आधार वाटतो. वावा आमटे यांच्यासारखे कर्मयोगी फार मोठ्या प्रमाणावर 'माणूस' बनविण्याचे व घडविण्याचे कार्य करीत असतात. त्याच बरोबर अनेक छोटे छोटे गट परिवर्तनाच्या वाजूने तयार होत आहेत. कार्य करीत आहेत.

हा देखील अनुभव येतोच. अशा गटांशी संबंध येण्याची संधी ही मला मिळते. याबद्दल मी स्वतःला भाग्यवान समजतो. 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या मर्यादा मान्य करून देखील तिने जी चळवळ हाती घेतली आहे ती निःसंशय महत्त्वाची आहे.

श्री. कृष्णाजी लक्ष्मण पटवर्धन जानेवारी १९७९ मध्ये रास्ता पेठ मधील आर. डी. हायस्कूलचे मुख्याध्यापक म्हणून निवृत्त झाले. आपल्या दीर्घ शिक्षकीय जीवनातील अनुभवातून त्यांना 'स्व'-रूपवर्धिनीच्या कामाची प्रेरणा मिळाली. शैक्षणिक संधी आर्थिक परिस्थितीमुळे तसेच सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणामुळे नाकारली गेल्यामुळे जीवनात मागे पडणारी मुले त्यांनी पाहिली होती. मागासलेल्यांना विशेष संधी देण्यासाठी जशा राखीव जागा देणे आवश्यक असते किंवा इतर फी माफी किंवा आर्थिक साहाय्य आवश्यक असते, तितकेच किंवा त्याहून अधिक प्रमाणात त्या विद्यार्थ्यांस आत्मविश्वास देणे, सामाजिक विषमतेमुळे व्यक्तिगत विकासांच्या ज्या सोयी सुविधा नाकारल्या गेल्या त्या मिळवून देणे आवश्यक असते. 'स्व'-रूपवर्धिनी हेच करते.

पुणे महानगरपालिकेच्या प्राथमिक शाळेतून व इतर काही शाळांमधील निवडलेली मुले 'स्व'-रूपवर्धिनीमध्ये येतात. आज शाळां-मधून ज्या गोष्टींकडे लक्ष दिले जात नाही किंवा दिले जाऊ शकत नाही, अशा आवश्यक विषयांचे शिक्षण देण्याचा एक छोट्यासा प्रयत्न 'स्व'-रूपवर्धिनी गेली पाच वर्ष करीत आहे. सामाजिक आशय असलेले ध्येयलक्षी शिक्षण ही ह्यातील एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. अभ्यासाच्या विषयांव्यतिरिक्त अन्य विषय विद्यार्थ्यांसमोर ठेवले जातात.

१३ मे १९७९ रोजी वारा विद्यार्थ्यांना बुद्धिमापन कसोटी

देऊन निवडले व प्रत्यक्ष कामास सुरुवात झाली. आज वर्धिनीतील ५ वी ते १० वी मधील वर्धक विद्यार्थ्यांची संख्या १०० आहे. पुण्याच्या पूर्व भागातील महात्मा फुले यांच्या कर्मभूमीतील कामगार बंधूंच्या हुशार मुलांना एकत्र करून त्यांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मदत करण्याचा हा प्रयत्न निश्चितच स्तुत्य आहे.

मार्च १९८३ च्या १० वीच्या परीक्षेस वर्धिनीची पहिली तुकडी बसली. नियमित १२ विद्यार्थ्यांपैकी ८ विद्यार्थ्यांना ८० टक्क्यांहून अधिक गुण मिळाले. सर्वात अधिक गुण ८९ टक्के होते. पण माझ्यासारखेच इतरांनाही ते मिळायला हवे या ध्येयाने प्रेरित होऊन १० वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांपैकी अनेक विद्यार्थी वर्धिनीचे काम पुढे चालविण्यास मदत करीत आहेत. रवींद्र मेदळे, विश्वास कुलकर्णी, मनोहर सोनवणे या विद्यार्थ्यांनी अभ्यास वर्गाची जवाबदारी घेतली असून, ते विद्यार्थी संध्याकाळी जवळच्या गरीब वस्त्यांमध्ये जाऊन नियमितपणे अभ्यासवर्ग चालवितात. संजय तांबट, किशोर सोडूर, सुनील भरतीया, राजेंद्र नरवडे, जयप्रकाश नायर हे वर्धिनीच्या दैनंदिन कामात लक्ष घालत आहेत. लातूर येथे अभियांत्रिकी शिक्षणासाठी गेलेला प्रमोद भंडारी याने नुकताच लातूर येथे ६० विद्यार्थ्यांचा संस्कार वर्ग चालू केला आहे. याचा अर्थ असा की 'स्व'-रूपवर्धिनीचे विद्यार्थी केवळ परीक्षेतील यशच मिळवितात असे नाही, तर ते खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित बनतात व सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात.

'स्व'-रूपवर्धिनीच्या पालकांचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन हा संबंध व्यक्तिमत्त्व बनविण्याच्या ध्येयातून साकारला असल्याने वर्धिनीत शिकविण्यात येणाऱ्या विविध विषयांवरून चटकन ध्यानात येईल.

नागरिकत्व म्हणजे काय? जीवनाचे उद्दिष्ट काय असावे? यासारखे गंभीर विषय आहेत तसेच सौ. सरिता पत्की व श्रीमती पद्मा गोळे यांचासारख्या कवित्रीच्या कविता वाचनाचाही समावेश असतो. आजच्या शिक्षणातला एकसुरीपणा व फक्त मार्क मिळवणे हे ध्येय चांगल्या व्यक्तिमत्त्वाला मारक आहे व त्याची खूप मोठी किंमत आपल्या मध्यम व उच्च वर्गियांना द्यावी लागणार आहे. 'स्व'-

रूपवर्धिनीने याही बाबतीत सुधारलेले पाऊल टाकले आहे. मुलांबरोबरच त्यांच्या पालकांनाही काही वेळेस शिबिराच्या समारंभात व पालक सभांना बोलविण्यात येते व त्यामुळे त्यांच्याशीही जवळीक साधली जाते.

येथे येणारे सर्व विद्यार्थी हे कोणत्या ना कोणत्या शाळेमध्ये जातात व आपापल्या शाळा सुटल्यावर संध्याकाळी ६.१५ वाजता एकत्र येतात. दिवसभरातील शाळेतील तासांचा, अभ्यासाचा शीण घालविण्याकरता एक तास खेळ होतात. येथे येणाऱ्या कितीतरी मुलांच्या घरासमोर खेळायला मोकळी जागा नाही. वाऱ्याला देखील शिरायला जागा नसावी अशा दाट वस्तीतल्या मुलांना खेळायला मोकळी जागा कुठून मिळणार? खेळ खेळून तासाभरात ती मुले ताजी तवानी होतात. व मग त्यांच्या अभ्यासाला सुरुवात होते.

वर्धिनीत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून केवळ ५० पैसे दरमहा फी घेतली जाते. वर्षात दोन शिविरे होतात. या शिबिराचा खर्च प्रत्येक मुलामागे ८० ते १०० रु. पर्यंत होतो. तरीही वर्धिनीची फी ऐच्छिकच असते. प्रत्येक आठवड्याला दोनदा पूरक आहार पुरविला जातो. आवश्यक तेव्हा वैद्यकीय सेवाही पुरविली जाते. वर्धिनीला आज संचालक मंडळातील सदस्यांकडून आर्थिक मदत मिळते. काही हितचिंतक स्नेही हेही मदतीचा हात पुढे करतात. पण संस्था जशी वाढते तसेच खर्चाचे प्रमाणही वाढणारच. संस्था आपली स्वतःची इमारत बांधू शकते. व त्याकरता जागाही विकत घेतली आहे. संस्थेत काम करण्यास निष्ठावंत शिक्षकांचे सहकार्य मिळते आहे. शिरीष रामचंद्र पटवर्धन यांनी आपली १६०० रुपये पगाराची नोकरी सोडली, व वर्धिनीच्या कामास वाहून घेतले तसेच रामकृष्ण परशूराम देसाई यांनी स्वेच्छेने आपल्या नोकरीतून सेवानिवृत्ती स्वीकारली व वर्धिनीच्या कार्यासाठी स्वतःचा संपूर्ण वेळ दिला.

या पुढच्या योजनांमध्ये 'स्व'-रूपवर्धिनीची दोन वेळची शाळा, मुलांसाठी व्यायामशाळा, वाचनालय, अभ्यासिका, खेळांचा संग्रह, व्यसनमुक्ती आंदोलन इ. चा समावेश आहे. या सर्व योजनेला जनतेचे सहकार्य अपेक्षित आहे.

Article published in "Golden Time" during the year 1983

'SWA'-ROOPWARDHINEE EXPERIMENT

Education is a life long process. It can change beliefs, attitudes and practices. It can be formal (from school) or non formal means learning of new skills, strengthening of old ones and adaptations to changing life situations taught outside class rooms. Formal education is uniformly geared towards achieving more successful working careers. Non formal education including moral, cultural and spiritual topics are conspicuous by their absence in the curriculum. Of Senior Citizens it is said that the society ought to recognise their roles as wise men & experienced guides, as active tutors, mentors, instructors, organizers and as resource persons either for or with lenders of their own generation or of different generations. They can play model roles for the young. When they are involved in educational cultural and social activities along with the younger persons, they enhance conviviality and cordiality among two generations.

Many social service agencies like Rotary also work among youth. But they seem to prefer elitist youth coming from middle class or upper class social backgrounds. The poor youth who grow up in the slums in an environment of poverty & illiteracy find few opportunities for education or employment, and no recognition whatsoever from social service agencies.

Swa-Roop Wardhini is a successful experiment in enrichment of the latent qualities of young, intelligent and capable children from the unprivileged section of our society. It was founded in 1979, in the International Year of the Child, at Gurudeo Ravindranath Tagore Vidya Niketan, Pune by a few Senior Citizens like Shri K. L. Patwardhan, Shri R. P. Desai and others.

Children from the slum areas nearby join Swaroop Wardhini. They have a daily three hour schedule round the year without holidays, consisting of one hour of physical activities (games exercises etc.) and

two hours of indoor activity to fulfil academic and emotional needs of the pupils. Special camps are arranged during vacations. All the pupils have to pay 50 paise per head per month. Fifteen out of 20 staff members work in a honorary capacity.

In the five year period the achievements of Swaroop Wardhini are noticeable. The Children have performed better in the classes. Several scoring more than 80 % at SSC. The greater success is in the development of their personality. There is a remarkable change in their attitude manners, and general behaviour and also improvement in their confidence, expression and capability. These Children have been able to impress upon their parents and neighbours in the slums and shanty towns to improve their life-styles.

Wardhini recently opened another centre named after Swami Vivekanand at Modern High School Pashan Road, near Poona University where 30 pupils from a nearby hutment colony have been enrolled for the classes.

Shri Patwardhan a retired Headmaster and a pioneer in implementing this novel concept of utilizing Senior Citizens as teachers

in developing self image of underprivileged children and making them into social assets, nearly sums up the objective of his institution through this poem.

When lights go out all around.

It is such a comfort
to have a lone candle
burning cheerfully.

Candles are nor difficult to get
Nor matchsticks

What is often missing is
A willing heart and a helping hand
to light the candle.

We need more Swaroop Wardhini in India. We have plenty of Patwardhans in our midst who can draw inspiration from Shri K. L. Patwardhan 428/20 Shivaji Nagar Pune 16 (Tel 55835). Rotary Clubs can help to provide Vocational guidance and placements for these reformed children from under-privileged society. Each child so helped will mean one family brought about poverty line. Rotary District Governor Shri. Kalyan Varde and DGN Joel Delvis should be proud of this new experiment in service by Swaroop Wardhini from Pune. Fescom is also proud of their member Swaroop Wardhini who will enrich its resource.

(Golden Time - 1983)

**Extract from the monthly Report for the month of May 1982.
Prepared by the Field Adviser (Maharashtra & Goa) attached to
National Council of Education Research & Training -
Karve Road, Pune - 411 029.**

**(50) Swaroop Wardhini -
an Institution with a Difference**

The Field Adviser had on occasion to visit "Swaroop Wardhini" institution on the 12th May 1982 which operates in the New English High School, Ramaanbaug, Pune. This institution has its principal objective in "Enriching one's own weld", and mainly enrolls students from the slum areas and socially depressed classes from the eastern part of the city which is mostly inhabited by these classes. The Swaroop Wardhini, through its number of curricular and co-curricular activities, including physical education, sports and games, "strives to amalgamate the educational ideas of three great Indian reformers -Mahatma Phule, Swami Vivekananda and the Mahatma Gandhi."

The daily programme which begins from 6.15 p.m. to 9.00 p.m. includes in the first half, sports, games exercises, group activities and songs. During the latter half, academic coaching is given in English, science and Mathematics. Material help such as books, clothing, writing material medicines etc. is given free of cost to

the more needy students. In vacations, special camps are organised with a view to develop good work habits, leadership and cooperative living. It also organises lectures for the benefits of the boys. A fee of paise 50 only is charged for the month, the other current expenses are met from the generous donations from the public.

During the course of conversation with some of the students, the Field Adviser observed that about 50 to 60 percent of the 30 and odd boys present in the course, came from the families who earned their livelihood by working as coolies, cobblers, stone-crushers etc. The boys seemed to enjoy, involving themselves into various activities and moved about with confidence.

Swaroop Wardhini is proposing to extend its activities by opening another branch on 15th June 1982. For the boys in slums near Pune University. Mrs. Kuntitai Mujamdar and Mrs. Shalinitai Murdeshwar, prominent social workers of Pune/ Bombay, have offered their services to run the branch Mr. K. L. Patwardhan, aided ably by Shri R. P. Desai, is the moving spirit behind this project. . . .

A slightly shorter version of this article was published in the February, 1983 issue of IMPRINT Magazine

BLOSSOMS IN THE DUST

S. R. Gokhale

In the late thirties, I had seen a movie called 'Blossoms In The Dust' which was about a group of children brought up by a kind-hearted woman, taking them away from the misery of poverty and neglect in which they had been living. This generous lady who had herself experienced in her childhood the unhappiness of neglect and loneliness, though luckily not of poverty, had decided to devote her whole lifetime to the task of raising these tiny 'blossoms' from the dust in which they were lying, and transforming them with infinite love and care into full-grown 'flowers' that would be admired and accepted by society. I was poignantly reminded of this movie a year ago when I visited Swa-Roop Wardhinee, an organisation of which I knew almost nothing at that time, and saw the wonderful efforts being made by a band of totally determined men and women to create an oasis of greenery in the midst of a desert of lime, stone and cement. The place was a small playground in the compound of municipal school near Pune railway station, where sixty odd boys from the age of ten to fourteen were playing games with great gusto and abandon, but with an impressive display of self-imposed discipline. There was a gentle fragrance

of hope and fulfillment in the very atmosphere that I could not miss.

Mr. Patwardhan, the Chairman, briefly explained how his colleagues had been able to gain the confidence of the boys and their parents. They could get the boys to join the institution only if the parents agreed to it, even if they did not necessarily believe in the good it would do them. He started with a smart looking boy who was playing Kabaddi in front of us.

"This boy," he said, "had scored more than 80% marks in his last annual examination. Kumar, that's his name, belongs to a family whose head, having risen from a menial job, is now earning almost a Rs.1,000/- a month, but rarely hands over more than a couple of hundreds to his wife ! "What does he do with the rest of the money ?" I asked, and was told that he spends it all in drowning himself in drink every evening, and when he finishes it all, he beats his wife to get more money from her. "The poor woman works in a factory and earns a couple of hundred rupees with which she somehow manages to make the two ends meet", said Mr. Patwardhan, and added, "Kumar is a good scholar, and participates in all the school activities like elocution competition etc..." Incidentally, Kumar

was a regular gambler before he joined the 'Wardhini', but now he does not go anywhere near it.

Then he pointed to another boy, slightly big for his age, and said, "He is Yashwant, once a very hot tempered and arrogant boy, who used to go about with a belt made of razor blades worn round his waist which he would take out at the slightest provocation and swing it at any one who dared criticise him". It seemed that his father was a very skilled mechanic, but he always got into some trouble and lost his job, and took to drinks. "But thanks to our efforts", the Chairman continued, "this boy is now fully reformed, wears a leather belt, and is an expert at manual work like screen-printing.. He is of course not interested in academic work for which he has no patience. But he is a born leader, has an I.Q. of 140, and can be depended upon to undertake and complete successfully any task, however difficult."

But perhaps the most heart-rending case, was that of the motherless little boy, Suresh, sitting all by himself. That boy, I was told, lived in a dark novel where you need a lamp the whole day to see anything. His father, who was a good worker at one time, somehow lost his mooring when his wife died. Now he is an alcoholic who thinks that the only thing that his son is good enough on the verge of a nervous break-down, and would certainly have become a delinquent, if a friend from his neighbourhood had not brought him to us. You know, he has stood first in his class in the school, and is now one of our brightest blossoms," said Mr. Patwardhan, with obvious joy

and pride.

"I could keep on relating such shocking true stories the whole evening, for almost every boy there had a family background with some kind of misfortune. But they had all, with a solitar exception, vindicated the faith which we had placed in human nature while selecting the boys from hundreds whom we interviewed", he said with great satisfaction.

I asked him if I could talk to one or two of the boys he had been speaking about, so he called Kumar and introduced him to me. "Well. Kumar how do you like being here?" I asked him. Almost before my question was over he said in a very sincere voice, "I am very happy. Previously I did not know what was in store for me in life. Now I can be someone good and useful". I asked him what his parents felt about it. He was silent for a moment, looking a little serious. Then he said, "My mother is very happy ! she is grateful to the Wardhini". He did not say anything about his father. But I understood.

Mr. Patwardhan then called Suresh and introduced me to him. He certainly looked a calm and confident youngster in marked contrast to what he must have been a year ago. "Do you like your school?" " I stood first in the last examination. I am going to learn a lot and become an engineer".

I looked at my watch and saw the time was almost 7 p.m.. There was no more time left to meet the third boy, as they are very particular about the punctuality of their programs. Within a few seconds, at the sound of a whistle, I found them form themselves into four

groups, lined up with precision. At a simple sign from their leader, they all started singing a prayer to God which was followed by a salute to the Nation. The prayer was as secular as it should be but none the less fervent, and the invocation to serve the nation as solemn as it ought to be. The whole effect was over-whelming and a source of inspiration to all, including a few passers by who had stopped to see what was happening.

After the prayer, the boys dispersed from the playground, and assembled in four different classrooms for 2 hours of lessons in science, mathematics and a few other subjects from the curriculum. I was told that the entire programme for the evening (including the lessons) lasts for three hours from 6 p.m. to 9 p.m. , a schedule that is strictly followed seven days a week (7 a.m. to 9 a.m. on Sundays), and fifty-two weeks a year, not because of any rules or regulations made by the organisers but because the boys have unanimously opted for it. Any proposal for a holiday is educational tour to some place where they can learn something new and add to their knowledge. This is undoubtedly a tough task for the teachers but they certainly enjoy this 'hardlabour' affectionately imposed and willingly accepted.

All this is certainly very heart-warming, but a gnawing suspicion was lurking in my mind all along, which I could not help expressing to the Chairman.

"This is really wonderful", I said, "but after all, these kids are with you only for a few hours a day. For the rest of the day they are on their own. What about their families ? How do they cope

with that ?" My friend was silent for a moment - a significant silence and then he said, "but we are not pessimistic. It is a tough challenge, but I think we have made a breakthrough", "How?" I asked him "Our boys have made some openings, rather tenuous ones, in the curtain of ignorance and misery", he said , "Some rays of understanding can reach through and brighten their homes. But this is only the beginning, and it is going to take efforts, patience and perseverance". " And inevitably, a few disappointments", I interrupted, "Yes, of course, "he is with no trace of despair. "But we shall feel very happy at having achieved something worthwhile when we do it."

After all that I had heard from the Chairman and seen for myself, I could not help asking him some personal questions. Though it was quite evident that the staff were all completely devoted to the cause, I was curious to know something of their background, and also to find out how they managed to run an institution like this, which does not get any grant from the Government. The Municipal Corporation has sanctioned an annual grant of Rs.5,000/- for the last two years, but the amount is yet to be received. The Chairman was, naturally, very modest about himself, and gave most of the credit to his colleagues, members of the Executive committee and other friends.

The Chairman, Mr. K. L.Patwardhan, who retired as Head Master, Raja Dhanarajigiri High School, Pune on 1st January, 1979, got the inspiration for social work while working as a school teacher many years ago, during the time

(1964-76) he was with the "Dnyana Prabodhini", an educational institution of repute, well - known for the stress it lays on character building and socio-economic uplift amongst its students.

The Honorary secretary of the institution, Mr. R. P. Desai, retired voluntarily in 1979 at the age of 55 from the Department of agriculture, to devote his full time to social work for which he had a special urge even in his daily working life. He is a recipient of a silver medal for blood donation (which he had done 45 times), and is an active member of the 'Netra Daan Mitra Mandal', a voluntary organisation which has so far succeeded in restoring the eye sight of more than a hundred persons ! "Mr. Desai", the Chairman particularly mentioned, "Specialises in visiting the homes of the boys from the 'Wardhini'", He has a flair, I gathered, for talking to them and their parents an persuading them to let the boys join the 'Wardhini', a mission in which he always succeeds, through he does not always reform the parents. His experience has been that reforming a boy is usually a 'One shot' affair, but reforming the parents takes a lot more, and sometimes without success. But he is not disheartened.

Apart from Mr. Patwardhan, Mr. Desai, and other colleagues who deal with the day to day work of running this institution, a large part of the credit for the success of this venture must be given to Mr. P. V. Shroff, the President, who is a successful and renowned industrialists, and Mr. A. N. Gogawale, Vice-President, who wields considerable influence in the area in which the institution works. The

other members of the Executive Committee also take a keen interest in the activities of the institution.

Inspite of all the wonderful work, which all these devoted persons are doing voluntarily, I could not help wondering how they make both ends meet without any grant. Mr. Patwardhan told me, "We depend entirely on donations and voluntary contributions. Our society is registered and all donations are eligible for Incometax deductions. We get Rs. 1,000/- per month from a French sponsor (anonymous) through the medium of the India Sponsorship Committee, of which Begum Ali Yavar Jung is the Chairman and Mr. F. A. Fazalbhoy is the Vice-Chairman". He added that they have not so far accepted a grant from the State Government because it would mean a lot of unnecessary controls that will inhibit their work. They are grateful for the Corporation's gesture' of making the building and the premises of a school (Rabindranath Tagore Vidyaniketan, a primary school of P. M. C.) available to them for three hours in the evening, "for a small charge" !

I looked at my watch and saw it was already 9 p.m. and the boys and started buzzing out of the classrooms, full of energy and confidence, their faces beaming with the glow of happiness. In a few minutes they had vanished in the darkness outside, but not before each one had paid their willing regards to us by the words and gesture - "Namaste". I was greatly impressed and moved by this urbane behaviour of the boys brought up in environments where neither respect nor affection had a place

in their lives. I stood silently for some time wondering how many such blossoms must be lying in the dust all over, and how many tireless efforts would be needed to cope up with such a tremendous task. The Chairman perhaps understood my thoughts and said, "We are doing all that we can/but there is lot more to be done."

A year has passed since then, and during that time Swa-Room Wardhini has taken many steps along the uphill road that its founders have chosen to follow. There is however no feeling of complacency and there is an all pervading sense of urgency and enthusiasm for continuing the journey up the hill to the adopted goal. 'There are promises to keep and miles to go', seems to be the motto that guides and motivates this devoted group of workers, for most of whom it is a welcome labour of love !

A special feature of the Wardhinee's multi-faceted activities is the effort to establish a rapport with the parents of the students by inviting them for meeting the teachers, and also by visiting at least three or four homes of the students everyday to help the parents in solving their problems. Their reactions have been very encouraging - though there are inevitably a few disappointments. "Let us help each other to complete all the projects". "If there was a Wardhinee in my young days, my life would have been very different", are some of the words used by the parents to give expression to their feelings. The organisation that started its activities in a humble way four years ago with only 12 boys, has now over 125 boys attending regular classes and participating

in all other activities such as annual camps, group discussions, elocution competitions etc. An account of the milestones passed by this organisation in its self-chosen uphill task during the last 12 months cannot be complete without a mention of the achievements of 12 of its students who appeared at the S. S. C. examination this year and passed it with great success scoring more than 80% marks.

All pioneering efforts - whether, in the field of mountain - climbing or character-building - however, require resources as badly as they need resourcefulness. While the organisers of the Wardhinee certainly have the latter in ample measures, they need the former also in equally, if not more, large measures. As Mr. Patwardhan said to me when we last met, "Any-gift, large or small and in cash or in kind, would be most welcome. It will go to serve a uniquely deserving cause and shall make the donor happy !" I understood what he meant by that remark, and the words of William Shakespeare came to my mind :

"The quality of mercy
is not strained;

... ..

It is twice blessed.
It blesseth him that gives
And him that takes."

The quality of generosity -
like that of mercy,

I thought - was also not strained !

... ..

• • •

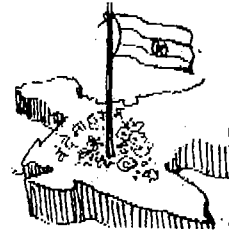
प्रार्थना

नमस्कारं देवा तुला आमुचा हा
करी आमुची मायभूमी महा ॥
हिचे रूप चैतन्यशाली दिसावे
जगाला कळावी हिची थोरवी ।
स्मरूनी हिच्या त्या कथा अन् व्यथाही.
हिला न्यायचे रे पुन्हा वैभवी ।
अशा सर्व स्वप्नांस सामर्थ्य द्यावे
म्हणूनीच देवा नमस्कार हा ॥ १ ॥

जनांचा प्रवाहो इथे चाललेला
सदा संस्कृतीच्या मुळापासुनी ।
पिढ्या नांदती भोवती बांधवांच्या
आम्ही भिन्न ना त्यांचियापासुनी ।
तयांच्या कळा जाणवाव्या आम्हाला
तयांच्या सुखाचीच लागो स्पृहा ॥२॥

स्फुरो कल्पनाशक्ति अभ्यास-यत्ने
बनो शुध्द बुध्दीही तेजस्विनी ।
शरीरास आरोग्य, संकल्प चित्ती
नि आत्म्यास इच्छा शुभाकांक्षिणी ।
पदी धैर्य, बाहूत शौर्य स्फुरावे,
घडावी विवेकी कृती - ध्यास हा ॥३॥

प्रभो तू चिदानंदरूपी असोनी
अणू रेणु ब्रह्मांड तू व्यापिले ।
तुझे अंश आम्ही, तुझ्या पूजनाचे
पहा दिव्य हे ध्येय स्वीकारले ।
पुन्हा जन्म घेऊ, स्वराष्ट्रास ध्याऊ
प्रतिज्ञेस या तूचि साक्षी रहा ॥४॥

'Swa'-Roopwardhinee - Activities At A Glance

- ❖ **Integrated Development Centers (for the Age Group 5+ to 14+)** 550 students
in 9 Branches
- ❖ **'Pakoli' - A Kinder Garten (Jr. & Sr.)** 300 Kids
- ❖ **'Aajole' - A project for the children of working parents**
(Std. 5th to 7th) 60 students
- ❖ **Vocational Training Courses for needy women**
Home Nursing Course
Sewing & Fashion Designed Ladies' Clothes
Machine Knitting
Montessori Teachers Training Course 100 Ladies
- ❖ **Mother & Child Health Care Center**
(in co-operation with K.E.M. Hospital- twice a week) 50 patients
per clinic day
- ❖ **Literacy Classes - two centers** 40 Ladies
- ❖ **Counselling Center - once a week**
- ❖ **Self Study Center(daily through out the year)** 30 students
- ❖ **Computer Training Center (Short duration courses)** 60 students
- ❖ **Mobile Laboratory & All Round Rural Development Project**
(In co-operation with Vigyan Bharati)
Lab. Project for 10 villages from Mulshi & Haveli Taluka 1500 students
weekly medical center in 2 villages 50 patients
per clinic day
- ❖ **Integrated Development Centers-once a week**
3 villages from Mulshi Taluka 120 Students

Bombay Public Charitable Trust Act, Registration No. F/1694
Foreign Contribution (Regulation) Act, Registration No. - 083930260
Donations to the trust enjoy exemption under section 80(G) of the
Income Tax Act, 1961 Cheques/Demand Drafts may kindly be drawn in
favour of 'Swa'-Roopwardhinee